Alice Miller

Het drama van het begaafde kind

Een studie over het narcisme

Ellen dec '88

HET DRAMA VAN HET BEGAAFDE KIND

ALICE MILLER

Het drama van het begaafde kind

EEN STUDIE OVER HET NARCISME

HET WERELDVENSTER

Van Alice Miller verscheen bij Het Wereldvenster:

In den beginne was er opvoeding, 6de druk
Gij zult niet merken, 2de druk
Een kindertijd in beeld

Elfde druk 1988

Oorspronkelijke titel: *Das Drama des begabten Kindes und die Suche nach dem wahren Selbst*
Vertaald uit het Duits door Tinke Davids
Omslag: Frits Stoepman gvn

ISBN 90 293 9730 6 CIP
NUGI 713

Inhoud

OVER DE MINACHTING

Voorwoord

'Een dwaas kan meer vragen dan tien wijzen kunnen beantwoorden,' luidt een oud spreekwoord. Daarin weerspiegelt zich de vertwijfeling van de wijze tegenover de domheid. Een onbevangen kind dat nog niet heeft afgeleerd om in beelden te denken, zou kunnen vragen: waarom moeten die tien wijzen zich zo inspannen om de vragen van die ene dwaas te beantwoorden? Er zijn toch ook nog andere mensen? Waarom zoeken ze die niet op? Misschien ontmoeten ze dan heel bijzondere mensen, die ze nooit zullen ontmoeten zolang ze zo vlijtig en vergeefs de vragen van die dwaas blijven beantwoorden.

Zo lijkt het ook te gaan met het woord 'narcisme'. Meer dan enig ander wetenschappelijk begrip is dit woord opgegaan in het dagelijks spraakgebruik, zodat wijzen het nauwelijks meer kunnen verklaren. En wij komen steeds duidelijker in een merkwaardige vicieuze cirkel terecht: hoe meer en hoe oprechter de psychoanalytici zich inspannen om het begrip 'narcisme' uit te diepen, nader uit te leggen en te differentiëren om het wetenschappelijk te kunnen gebruiken, des te aantrekkelijker wordt het – ook voor het dagelijks spraakgebruik – en daardoor is het voor zoveel betekenissen vatbaar geworden dat het in de praktijk niet meer gebruikt kan worden voor een nauwkeurige psychoanalytische begripsvorming.

Met het woord 'narcisme' als zelfstandig naamwoord kan naar believen een *toestand,* een *ontwikkelingsstadium,* een *karaktertrek* of een *ziekte* worden aangeduid. Daarom kan men het woord nog het best gebruiken als bijwoord of bijvoeglijk naamwoord, want dan kan men door aanvullingen enigszins preciseren wat men bedoelt.

Naast de dubbelzinnigheid waardoor het woord al in de

wetenschappelijke literatuur wordt gekenmerkt, wordt het door het dagelijks spraakgebruik bovendien emotioneel 'gekleurd'. Men associeert het met 'op zichzelf verliefd', 'voortdurend met zichzelf bezig', 'egocentrisch', 'niet in staat tot objectrelaties', 'egoïstisch'. Zelfs psychoanalytici zijn niet altijd vrij te pleiten van deze negatieve emotionele connotatie, al proberen zij het woord 'narcisme' zo neutraal mogelijk te gebruiken.

Laten we even stilstaan bij die negatieve connotatie. Wat is eigenlijk egoïsme? Als vijftienjarig gymnasiast schreef Freud in zijn aforismenalbum dat de ergste egoïst iemand is die nog nooit op het idee is gekomen dat hij egoïstisch zou kunnen zijn. Veel mensen bereiken zelfs op hoge leeftijd niet de wijsheid van de vijftienjarige Freud en zijn echt van mening dat ze geen eigen behoeften bezitten, enkel en alleen omdat ze die niet kennen.

Onze verachting voor de 'egoïst' begint al heel vroeg. Een kind dat de bewuste of onbewuste verlangens van zijn ouders vervult, is een 'braaf' kind; wanneer het echter weigert dat aldoor te doen en eigen verlangens blijkt te hebben, noemt men het egoïstisch en beweert men dat het geen rekening houdt met anderen. De ouders komen meestal niet op het idee dat zij het kind nodig hebben opdat het *hun* (egoïstische?) *verlangens* vervult, integendeel, ze zijn er heilig van overtuigd dat zij het kind moeten opvoeden omdat het hun plicht is het te helpen bij zijn 'socialisatie'. Wanneer een aldus opgevoed kind de liefde van zijn ouders niet wil verliezen (en welk kind kan zich dat veroorloven?), dan zal het al vroeg leren 'delen', 'geven', 'opofferen' en 'afstand doen', lang voordat een echt delen, een waarachtig afstand doen binnen de mogelijkheden valt. Een kind dat negen maanden lang borstvoeding heeft gekregen, wil de borst niet meer en hoeft niet zo opgevoed te worden dat het 'afstand' doet van de borst. Een kind dat lang genoeg 'egoïstisch', 'hebzuchtig', 'asociaal' heeft mogen zijn, beleeft vanzelf eenmaal *spontaan plezier aan delen en geven*; een kind dat is 'opgevoed' voor de behoeften van de ouders, zal zo'n plezier misschien nooit beleven, ook al deelt het voorbeeldig en plichtsgetrouw en

lijdt het eronder dat anderen niet zo 'lief' zijn als hij zelf. Volwassenen die op die manier zijn opgevoed, zullen proberen hun eigen kinderen dit 'altruïsme' weer zo snel mogelijk 'bij te brengen', hetgeen bij begaafde kinderen heel gemakkelijk gaat. Maar tot welke prijs!

Het woord 'egoïsme' verliest zijn ondubbelzinnigheid wanneer men het nader onderzoekt. Dat geldt ook voor het 'respect voor andere mensen', dat 'egocentrische' mensen niet zouden bezitten. Wanneer een moeder zichzelf en haar kind vanaf zijn eerste levensdag kan respecteren, hoeft zij het nooit 'respect bij te brengen', dan zal het niet anders kunnen dan zichzelf en alle andere mensen serieus nemen. Een moeder echter die vroeger door háár moeder niet aanvaard is zoals zij was, zal proberen respect voor zichzelf te veroveren door middel van de opvoeding. De tragische gevolgen van een dergelijk 'respect' zal ik in dit boek beschrijven.

Ook andere moraliserende waardeoordelen verliezen hun vanzelfsprekendheid wanneer men nagaat waar ze vandaan komen.

Het traditionele contrast tussen eigenliefde en liefde voor een ander is afkomstig uit het naïeve, kritiekloze dagelijks spraakgebruik. Als men het goed nagaat, is het namelijk ondenkbaar dat men andere mensen werkelijk liefheeft (en niet alleen nodig heeft) wanneer men niet kan houden van zichzelf zoals men is. En hoe zou men dat kunnen als men niet vanaf het eerste begin de mogelijkheid heeft gekregen de eigen oprechte gevoelens waar te maken en daardoor zichzelf te beleven?

Voor de meeste mensen blijft hun ware ik definitief en diep verborgen. Hoe kan men ergens van houden als men het niet kent, als het nooit door anderen is bemind? Veel begaafde mensen leven zonder enig vermoeden omtrent hun ware ik, misschien verliefd op hun geïdealiseerde, aangepaste, onechte ik – tenzij een depressie verwijst naar hetgeen zij verloren hebben, of een psychose hen wreed confronteert met hun ware ik, waaraan zij dan hulpeloos, als aan een vreemde, zijn overgeleverd.

In deze drie opstellen, waarin ik wil proberen na te gaan

wat de oorsprong is van het ik-verlies, zal ik bij de beschrijving van klinische beelden het begrip 'narcisme' niet gebruiken. Ik zal alleen af en toe van gezond narcisme spreken, ter aanduiding van het ideale geval van oprechte levenslust, een vrij contact met het ware ik, met de echte gevoelens. Het tegendeel daarvan is de 'narcistische stoornis', dat wil zeggen: de *'eenzame opsluiting' van het ware ik* in de gevangenis van het onechte; dat zou ik echter niet als ziekte willen opvatten, maar als *tragedie*. Dit boek is onder meer bedoeld om de lezer te bevrijden van begrippen die een waardeoordeel inhouden, die de mens isoleren en daardoor discrimineren.

Omdat ik elk misverstand wil vermijden, wil ik duidelijk verklaren dat mijn gedachten omtrent ontstaan en behandeling van narcistische stoornissen op geen enkel punt in strijd zijn met de drifttheorie. De betekenis van Freuds ontdekking van de seksualiteit van het kind en zijn onderzoekingen over het driftleven, die zijn voortgezet door Abraham, Ferenczi en anderen, erken ik volledig.* De behandeling van driftconflicten bij de patiënt veronderstelt echter een levend, waarachtig ik als *subject van die driftverlangens*. Dat is nu juist wat bij onze patiënten lijkt te ontbreken. Wanneer ik met het inzicht in de samenhang dat ik nu heb verworven, terugkijk op de afgelopen twintig jaren van mijn werk, vind ik niet één

*Vgl. hiermee thans A. Miller, *Du sollst nicht merken. Variationen über das Paradies-Thema* (1981) (Nederlandse vertaling in voorbereiding), p. 66: 'Toen ik *Het drama van het begaafde kind* schreef, dacht ik nog dat Freuds drifttheorie te combineren was met mijn ervaringen, en ik beschouwde mijn bijdrage tot de behandeling van narcistische stoornissen als een in veel gevallen noodzakelijke inleiding tot de behandeling van "conflictneurosen". Naarmate ik me echter intensiever bezighoud met de theoretische consequenties van mijn ervaringen, en naarmate ik anderzijds zorgvuldiger en minder bevooroordeeld de traditionele theoretische denkbeelden toets op hun ervaringsinhoud, des te duidelijker zie ik dat deze een functie hebben in het totaal van de maatschappelijke verdringing, des te meer brokkelt voor mij de geldigheid van de drifttheorie van Freud af en des te dringender krijg ik behoefte aan afbakening.'

Vgl. voor deze ontwikkeling ook *Am Anfang war Erziehung* (1980), Nederlandse vertaling *In den beginne was er opvoeding* (1983).

analysant die geen ernstige stoornissen vertoonde waar het ging om de beleving van zijn ware gevoelens. Zonder deze basis blijft echter elke 'verwerking' van driftconflicten illusoir, dat wil zeggen: de intellectuele kennis van de patiënt wordt erdoor vergroot, zijn afweer soms ook versterkt, zonder dat zijn gevoelswereld erbij wordt betrokken. Wanneer men echter eerst de weg inslaat die bijvoorbeeld door de geschriften van Winnicott wordt gewezen, dan hervindt de patiënt samen met zijn 'levenslust' ook zijn *bekwaamheid tot beleven*, en vervolgens kan hij zich blootstellen aan verdrongen driftconflicten die dan onvermijdelijk vanzelf te voorschijn komen en bijzonder intens beleefd worden.

Wanneer ik dus in deze drie opstellen onder meer probeer te beschrijven hoe ik narcistische stoornissen pleeg aan te pakken, dan is dat niet bedoeld als alternatief voor de klassieke psychoanalyse, integendeel: *binnen het kader van de psychoanalyse* zoek ik een manier waarop de patiënt zijn zo vroeg verloren authentieke 'levenslust' kan herwinnen en zijn ware ik kan vinden.

Het drama van het begaafde kind en de narcistische stoornis van de psychoanalyticus

INLEIDING

De ervaring leert ons dat we in de strijd met zielsziekten uiteindelijk slechts één enkel middel kennen: de waarheid zoeken en aanvaarden omtrent onze op zichzelf staande, unieke kindertijd. Zouden we ons met behulp van de psychoanalyse werkelijk geheel kunnen bevrijden van illusies? De geschiedenis toont aan dat illusies overal binnensluipen, dat elk leven er vol van is, waarschijnlijk omdat de waarheid vaak ondraaglijk is. En toch is die waarheid voor veel mensen zo onmisbaar dat zij voor het verlies daarvan betalen met ernstige ziekteverschijnselen. Bij de analyse proberen wij tijdens een langdurig proces onze persoonlijke waarheid te ontdekken, en het doet altijd pijn voordat deze ons een nieuwe vrijheid schenkt – tenzij we genoegen nemen met een reeds geconceptualiseerde, intellectuele kennis die berust op de pijnlijke belevenissen van anderen, bijvoorbeeld van Sigmund Freud. In dat geval blijven we toch weer steken in de illusie.

Een taboe dat alle ontmythologiseringspogingen van onze tijd heeft overleefd, is de idealisering van de moederliefde. Standaardbiografieën illustreren dat heel duidelijk. Wanneer men bijvoorbeeld biografieën van beroemde kunstenaars leest, begint hun leven ergens omtrent de puberteit. Vóór die tijd had de kunstenaar een 'gelukkige' of 'plezierige' of 'onbezorgde' jeugd, of een jeugd 'vol ontberingen' of 'vol inspiratie', maar 'hoe' die kinderjaren nu specifiek zijn verlopen, lijkt totaal onbelangrijk. Alsof de wortels van een heel leven niet in de kinderjaren verborgen liggen. Ik zou dat met een eenvoudig voorbeeld willen illustreren:

Henry Moore beschrijft in zijn memoires hoe hij als kleine

jongen de rug van zijn moeder met reumaolie mocht masseren. Toen ik dat las, kreeg ik plotseling een heel persoonlijk inzicht in de beeldhouwwerken van Moore. Die liggende grote vrouwen met hun kleine hoofden – ik zag de moeder met de ogen van de kleine jongen, die het verre hoofd van zijn moeder als perspectivisch verkleind beleeft, de rug vlakbij als reusachtig groot. Veel kunstcritici zullen misschien de schouders ophalen, maar voor mij bewijst dat hoe sterk de belevenissen uit de kinderjaren blijven voortleven in het onbewuste en op welke manier ze tot uiting kunnen komen wanneer de volwassene de vrijheid heeft om ze tot uiting te laten komen.

Nu is deze herinnering van Moore heel onschuldig, waardoor zij bewust is gebleven. De conflict beladen belevenissen uit iedere jeugd blijven echter in het duister. En in dat duister blijven tevens de sleutels tot een beter begrip van het gehele latere leven verborgen.

HET ARME RIJKE KIND

Soms vraag ik me af of we ooit zullen kunnen begrijpen aan hoeveel eenzaamheid en verlatenheid wij als kinderen en dus ook, intrapsychisch, als volwassenen zijn of worden blootgesteld. Ik bedoel niet in de eerste plaats de uitwendige verlatenheid, de uitwendige scheiding van de ouders, die natuurlijk ook een traumatisch effect kan hebben; ik denk ook niet aan kinderen die duidelijk veronachtzaamd of zelfs verwaarloosd zijn en dat altijd al hebben geweten en althans met deze waarheid zijn groot geworden.

Ik bedoel hier de vele mensen met narcistische stoornissen, mensen die heel vaak gedifferentieerde en aandachtige ouders hebben gehad, mensen die door hun ouders gestimuleerd zijn, en die onder zware depressies lijden. Met voorstellingen over hun gelukkige, beschutte jeugd verschijnen zij dan voor een analyse.

Het betreft hier patiënten die zelf veel mogelijkheden of zelfs talenten hadden, die ze ook hebben ontwikkeld, en die

vaak vanwege hun gaven en prestaties werden geprezen. Bijna al deze analysanten waren vóór hun eerste verjaardag zindelijk en veel van hen hielpen al op een leeftijd van anderhalf tot vijf jaar heel goed mee bij de verzorging van jongere broertjes en zusjes. Volgens de heersende opvattingen zouden dergelijke mensen – de trots van hun ouders – een sterk en stabiel zelfbewustzijn moeten hebben. Juist het tegendeel blijkt echter waar. Alles waar zij aan beginnen, doen zij goed, uitstekend zelfs, ze worden bewonderd en benijd, ze oogsten succes waar ze maar willen, maar het blijft allemaal zinloos. Daarachter loert de depressie, het gevoel van leegte, van vervreemding van het ik, van de zinloosheid van hun bestaan – zodra de drug van de grootheidswaan is uitgewerkt, zodra ze niet 'on top', niet ontegenzeggelijk de superster zijn of wanneer ze plotseling het gevoel krijgen mislukt te zijn, gemeten aan een of ander ideaalbeeld van zichzelf. Dan worden zij vaak geplaagd door angsten of hevige schuld- of schaamtegevoelens. Wat zijn de oorzaken van zo'n ernstige narcistische stoornis bij zulke begaafde mensen?

Al bij het eerste gesprek delen zij de therapeut mee dat ze begripvolle ouders hadden, althans ten minste één, en zo de buitenwereld ooit weinig begrip heeft getoond, dan lag dat volgens hen aan hen zelf, omdat zij zich namelijk niet goed konden uitdrukken. Zij verwoorden hun vroegste herinneringen zonder enig meegevoel voor het kind dat zij eens waren, en dat is des te opvallender omdat deze patiënten niet alleen een uitgesproken aanleg voor introspectie hebben, maar zich ook met gemak kunnen verplaatsen in de gevoelens van andere mensen. Hun houding tegenover de gevoelswereld van hun kinderjaren wordt echter gekenmerkt door gebrek aan respect, dwang tot controle, manipulatie en prestatiedruk. Niet zelden geven zij blijk van minachting en ironie, of zelfs van spot en cynisme. Verder ziet men bij deze mensen steeds een volledig gebrek aan echt emotioneel begrip voor en serieus nemen van het eigen lot als kind en ook hebben zij geen enkele notie van hun eigen waarachtige behoeften, dat wil zeggen: van alles wat verder gaat dan prestatiedwang. De verinnerlijking van het oorspronkelijke

drama is zo volledig geslaagd dat de illusie van een goede jeugd overeind kan blijven.

Om het psychisch klimaat van de jeugd van deze analysanten te kunnen beschrijven, wil ik eerst een aantal stellingen formuleren waarvan ik uitga en die vooral verwantschap vertonen met de geschriften van D. Winnicott, M. Mahler en H. Kohut.

1. Het is een van de oerbehoeften van het kind om als dat wat het in zijn verschillende ontwikkelingsfasen is, en als *centrum van de eigen activiteit* gezien, opgemerkt en serieus genomen te worden. Anders dan bij het driftverlangen gaat het hier om een gerechtvaardigde, maar *narcistische behoefte,* die vervuld moet worden om het ontstaan van een gezond zelfbewustzijn mogelijk te maken.

2. 'Dat wat het in zijn verschillende ontwikkelingsfasen is' betekent *de gevoelens, de gewaarwordingen en de uitdrukking daarvan,* reeds bij de zuigeling. 'De inwendige [!] gewaarwordingen van zuigeling en kleuter,' schrijft M. Mahler, 'vormen de kern van het ik. Ze lijken het centrum, het kristallisatiepunt te blijven voor het zelfbewustzijn; daaromheen ontstaat het "identiteitsgevoel"' (1972, p. 17).

3. In een sfeer van *respect en verdraagzaamheid voor de gevoelens van het kind* kan het kind in de scheidingsfase de symbiose met de moeder opgeven en overgaan tot individuatie en autonomie.

4. Om deze voorwaarden voor een gezond narcisme mogelijk te maken, zouden de ouders van deze kinderen eveneens in een dergelijk klimaat moeten zijn opgegroeid.

5. Ouders die dit klimaat als kind niet hebben gekend, zijn narcistisch *noodlijdend,* dat wil zeggen: ze zoeken hun hele leven naar wat hun ouders hun op het *juiste moment* niet hebben kunnen geven: iemand die helemaal op hen ingaat, hen volledig begrijpt en serieus neemt, iemand die hen bewondert en hen overal volgt.

6. Dat zoeken zal natuurlijk nooit geheel bevredigd worden, want het heeft betrekking op *een onherroepelijk voorbije situatie,* namelijk de eerste periode waarin het zelfbewuste ontstaat.

7. Een mens met een onbevredigde en *onbewuste* – namelijk niet erkende – *behoefte* is echter onderworpen aan de *dwang* om zo'n behoefte op allerlei surrogaatmanieren toch nog te willen bevredigen.

8. Daarvoor zijn de *eigen kinderen* het geschiktste object. Een pasgeboren baby is met huid en haar aangewezen op zijn ouders. En omdat zijn leven afhankelijk is van hun aandacht, doet de zuigeling ook alles om hen niet kwijt te raken. Het kind zal vanaf zijn eerste levensdag alles doen om te overleven, net als een jong plantje dat met de zon meedraait (vgl. A. Miller, 1971).

Tot nu toe heb ik me bewogen op het terrein van min of meer bekende feiten. De nu volgende gedachten berusten op waarnemingen bij eigen analyses of door mij gecontroleerde analyses van collega's, en niet in de laatste plaats op talrijke gesprekken met aanstaande psychoanalytici. Bij al deze mensen heb ik kindertijdbelevenissen aangetroffen die volgens mij typerend zijn.

1. Er was een in wezen *emotioneel onzekere moeder*, die voor haar narcistisch evenwicht was aangewezen op bepaalde gedragingen of een bepaalde geaardheid van het kind. Het is heel goed mogelijk dat die onzekerheid voor het kind en de gehele omgeving verborgen is gebleven achter een harde, autoritaire en zelfs totalitaire façade.

2. Daarbij kwam een verwonderlijke *bekwaamheid van het kind* om die behoefte van de moeder of van beide ouders intuïtief, dus ook onbewust, aan te voelen en te beantwoorden, dat wil zeggen: om de functie die het kind onbewust was opgedragen ook te aanvaarden.

3. Die functie garandeerde het kind de 'liefde', dat wil zeggen in dit geval de *narcistische bezetting* * door de ouders. Het voelde dat het in een behoefte voorzag, en daardoor kreeg zijn leven zin.

Deze bekwaamheid werd nader uitgewerkt en vervolmaakt, en zulke kinderen worden niet alleen de moeder (vertrouwe-

* Narcistische bezetting: plaatsvervangende vervulling van narcistische behoeften.

ling, trooster, raadgever, steunpilaar) van hun moeder, maar nemen ook verantwoordelijkheid op zich voor broers en zusters, en bij hen ontstaat ten slotte een heel *bijzondere gevoeligheid voor signalen van behoeften bij de ander*. Geen wonder dat ze later vaak het beroep van psychoanalyticus kiezen. Wie anders zou, zonder een dergelijke voorgeschiedenis, de belangstelling opbrengen om de hele dag te speuren naar wat zich afspeelt in het onbewuste van een ander? In ontstaan en vervolmaking van deze gedifferentieerde gevoeligheid, die het kind vroeger heeft geholpen om te overleven en die de volwassene in staat stelt tot dit eigenaardige beroep, liggen echter ook de *wortels van de narcistische stoornis*.

DE VERLOREN WERELD VAN DE GEVOELENS

De fenomenologie van de narcistische stoornis is tegenwoordig al heel goed bekend. Op grond van mijn ervaringen neem ik aan dat de oorzaak gezocht moet worden in de *aanpassing van de zuigeling*. In elk geval zorgt deze vroegtijdige aanpassing ervoor dat de narcistische behoeften van het kind aan respect, weerklank, begrip, medeleven, weerspiegeling een heel specifiek lot ondergaan.

1. Een belangrijk gevolg van de aanpassing is dat het *onmogelijk* wordt bepaalde eigen gevoelens (*bijvoorbeeld jaloezie, afgunst, woede, eenzaamheid, machteloosheid, angst*) in de kinderjaren en vervolgens als volwassene *bewust te ervaren*. Dat is juist zo tragisch omdat het hier gaat om mensen die zeer vitaal zijn en een bijzondere aanleg hebben voor gedifferentieerde gevoelens. Men merkt dat bij de analyse, wanneer zij belevenissen uit hun kindertijd beschrijven die niet met conflicten waren beladen. Meestal gaat het om natuurbelevenissen. Op dat gebied konden zij gevoelens hebben zonder hun moeder te kwetsen, haar onzeker te maken, haar macht te besnoeien, haar evenwicht in gevaar te brengen. Het is wel zeer opvallend dat deze bijzonder opmerkzame, alerte en gevoelige kinderen, die zich precies herinneren dat zij bijvoorbeeld op vierjarige leeftijd het zonlicht in het stralende gras ontdekten, nog op hun achtste jaar helemaal 'niets

zagen' wanneer hun moeder zwanger was en geen nieuwsgierigheid aan de dag legden, dat zij bij de geboorte van broertje of zusje 'helemaal niet' jaloers waren, dat ze op hun tweede jaar, in de bezettingstijd alleen gelaten, het binnendringen van soldaten en huiszoekingen geduldig ondergingen, zonder huilen, rustig en 'heel zoet'. Ze hebben een hele kunst ontwikkeld om gevoelens niet te hoeven beleven, want een kind kan die alleen beleven wanneer er *een persoon aanwezig is die het mét die gevoelens accepteert*, begrijpt en begeleidt. Wanneer zo iemand ontbreekt, wanneer het kind het risico loopt de liefde van moeder of surrogaatpersoon te verliezen, kan het de natuurlijkste gevoelsreacties niet 'in zijn eentje', in het geheim beleven; het beleeft ze in het geheel niet. En toch... iets daarvan blijft hangen. In het gehele verdere leven van zo'n mens worden onbewust situaties geënsceneerd waarin deze gevoelens, waarvan destijds alleen een eerste begin aanwezig was, weer kunnen opleven, zonder dat echter de oorspronkelijke samenhang duidelijk wordt. De ontcijfering van zo'n gecodeerd 'spelletje', zoals Habermas (1970) het noemt, is pas mogelijk in de analyse, wanneer de analyticus bij de enscenering wordt betrokken en de analysant erin slaagt de oorspronkelijke situatie te verbinden met de intensieve gevoelens tijdens de analyse. Freud heeft dat al in 1914 beschreven in *Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten* (vgl. S. Freud, 1914).

Laten wij als voorbeeld nemen het gevoel dat men verlaten is. Niet het gevoel van een volwassen mens die zich eenzaam voelt en daarom pillen slikt, drugs gebruikt, de bioscoop bezoekt, bij kennissen langs gaat, nodeloze telefoongesprekken voert om op de een of andere manier de 'leegte' te overbruggen. Nee, ik bedoel het oergevoel van het kleine kind dat al deze afleidingsmogelijkheden niet heeft en dat door communicatie, verbaal of preverbaal, de moeder niet heeft kunnen bereiken. Niet omdat het een slechte moeder had, maar omdat de moeder zelf narcistisch noodlijdend was, aangewezen op een bepaalde, voor haar noodzakelijke reactie van het kind, zelf eigenlijk een kind was, op zoek naar een beschikbaar object. En hoe paradoxaal het ook mag klinken – *een*

kind is beschikbaar. Een kind kan niet weglopen, zoals de eigen moeder destijds. Een kind kan men zo *opvoeden dat het wordt zoals men graag wil.* Bij het kind kan men respect krijgen, men kan eisen dat het de eigen gevoelens beleeft, men kan zich in zijn liefde en bewondering spiegelen, men kan zich in vergelijking met het kind sterk voelen, men kan het aan een vreemde overlaten wanneer men het zelf niet aankan, men voelt zich eindelijk het middelpunt van de belangstelling, want de ogen van het kind volgen de moeder overal. Wanneer een vrouw tegenover haar moeder al deze behoeften heeft moeten onderdrukken en verdringen, dan kan ze nog zo ontwikkeld en welwillend zijn en weten wat een kind nodig heeft, bij haar eigen kind komen die behoeften te voorschijn uit de diepte van het onbewuste en eisen ze bevrediging. Het kind voelt dat duidelijk aan en houdt al heel vroeg op eigen behoeften te uiten.

Wanneer echter later bij de volwassene tijdens de analyse de gevoelens van verlatenheid van destijds opkomen, dan gebeurt dat met zo'n hevige pijn en vertwijfeling dat wij volledig begrijpen: deze mensen zouden destijds hun pijn niet overleefd hebben. Daarvoor zou een empathische, begeleidende omgeving nodig zijn geweest, en die ontbrak nu juist. Hetzelfde geldt voor gevoelens die samenhangen met het oedipale drama en de gehele ontwikkeling van het driftleven. Dat alles moest worden afgeweerd. Men kan echter niet zeggen dat het er niet was, want dan zou men de empirische ervaringen tijdens de analyse loochenen.

Bij de afweer van bijvoorbeeld het vroeg-kinderlijke gevoel van verlatenheid kan men allerlei mechanismen aantreffen. Naast de eenvoudige *verloochening* de *verandering in het tegendeel* ('ik ga kapot aan de aanhoudende verantwoordelijkheid, want de anderen hebben me voortdurend nodig'), *omkering* van het *passieve lijden* in *actief gedrag* ('ik moet vrouwen altijd weer verlaten, zodra ik voel dat ze me niet meer kunnen missen'), *verplaatsing* naar andere objecten, *introjectie** van de

*Introjectie: inlijving van, of mechanisme waardoor men zich – onder andere op moreel gebied – *onbewust* de ideeënwereld van een ander, bijvoorbeeld de ouders, eigen maakt.

bedreiging met onthouding van liefde ('ik moet aldoor braaf aan de normen beantwoorden, dan loop ik geen enkel risico; ik heb aldoor het gevoel dat men te veel van mij eist, maar kan daar geen verandering in brengen, ik moet altijd meer presteren dan anderen'). Vaak ziet men *rationalisaties,* want die bieden een uiterst betrouwbare vorm van bescherming.

Al die afweermechanismen gaan gepaard met de verdringing van de oorspronkelijke situatie en de bijbehorende gevoelens, die pas na jaren analyse tot uiting kunnen komen.

2. De aanpassing aan de behoeften van de ouders leidt vaak (maar niet altijd) tot de ontwikkeling van de 'alsof-persoonlijkheid' of tot wat D. Winnicott noemt het 'onechte ik'. De mens ontwikkelt een houding waarin hij niet alleen laat zien wat er van hem wordt verlangd, maar waarin hij ook zozeer versmelt met wat hij laat zien dat – tot aan de analyse – vrijwel niemand vermoedt hoeveel meer en andere dingen in hem leven achter het 'gemaskerde zelfinzicht' (vgl. Habermas, 1970). Het ware ik kan zich niet ontwikkelen en differentiëren, omdat men daarnaar niet kan leven. Het ware ik bevindt zich 'in staat van non-communicatie', zoals Winnicott zich uitdrukt. Het is heel begrijpelijk wanneer dergelijke patiënten klagen over gevoelens van leegte, zinloosheid, ontheemd zijn, want deze leegte is reëel. Er heeft inderdaad een lediging, verarming, een gedeeltelijke levensberoving van de mogelijkheden plaatsgevonden toen het levende, het spontane werd afgesneden.

In de jeugd van deze mensen komen soms dromen voor waarin de patiënt zichzelf als gedeeltelijk dood ziet. Twee voorbeelden van dergelijke dromen wil ik hier noemen:

'Mijn jongere broertjes staan op de brug en gooien een doos in de rivier. Ik weet dat ik dood ben en in die doos lig, maar desondanks hoor ik mijn hart kloppen èn word ik altijd op dat moment wakker' (een droom die zich herhaalde).

Deze droom condenseert de onbewuste agressies (jaloezie en afgunst) tegenover de kleine broertjes, voor wie de patiënte altijd het zorgzame 'moedertje' was, door het 'doden' van de eigen gevoelens, verlangens en eisen met behulp van reactievorming. Een andere patiënt droomt:

'Ik zie een groene weide en daarop staat een witte doodkist. Ik ben bang dat mijn moeder daarin ligt, maar ik doe het deksel open en gelukkig is het niet mijn moeder, maar ben ik het.'

Wanneer de patiënt als kind de mogelijkheid had gehad om zijn teleurstelling over zijn moeder te uiten, dat wil zeggen: ook gevoelens van woede en toorn te beleven, dan was hij blijven leven. Maar dat zou geleid hebben tot onthouding van liefde door de moeder, hetgeen voor een kind gelijk staat aan objectverlies en dood. Daarom 'doodt' het zijn woede en dus ook een deel van de eigen ziel om het ego-object, de moeder, te behouden.

3. Omdat het zo moeilijk is eigen, tot conflicten leidende gevoelens te beleven en te ontplooien, ontstaat een *blijvende binding*, waarbij geen afbakening mogelijk is. Hierbij hebben beide partners belang, want de ouders hebben in het onechte ik van het kind de gezochte bevestiging gevonden, een surrogaat voor structuren die bij hen ontbreken, en het kind, dat geen eigen structuren heeft kunnen opbouwen, is eerst bewust en later onbewust (via introjectie) afhankelijk van de ouders. Het kan namelijk niet op eigen gevoelens afgaan, heeft daarmee geen ervaringen in de zin van 'trial and error', het kent zijn ware behoeften niet, het is in zeer sterke mate van zichzelf *vervreemd*. In deze situatie kan het zich niet van zijn ouders losmaken en ook als het de volwassen leeftijd heeft bereikt, wenst het voortdurend bevestigd te worden door partners, groepen en *vooral* door de eigen kinderen. De erfgenamen van de ouders zijn de introjecties, waarvoor men het ware ik heel diep moet verstoppen, en zo volgt op de eenzaamheid in het ouderlijk huis het latere *isolement* in *het ik*.

De narcistische bezetting van het kind door de moeder betekent niet dat affectieve genegenheid onmogelijk is. Integendeel, het kind wordt door de moeder als ego-object innig 'geliefd', maar niet op de manier die het kind nodig heeft. En steeds op voorwaarde van een onecht ik. Voor de ontwikkeling van intellectuele vaardigheden is dat geen bezwaar, maar wel voor de ontplooiing van het waarachtige gevoelsleven.

Hoe kan de psychoanalyse hier hulp bieden? De directheid van iemand als *Käthchen von Heilbronn* (een toneelstuk van Heinrich von Kleist) is waarschijnlijk alleen in de fantasie mogelijk en juist vanuit de verlangens van von Kleist, een man die door narcisme gekweld werd, heel begrijpelijk. De eenvoud van iemand als Falstaff, van wie Freud gezegd zou hebben dat hij het treurige van het gezonde narcisme belichaamt, is voor deze patiënten totaal onmogelijk en trouwens ook ongewenst. Het paradijs van de preambivalente harmonie, waar zoveel patiënten naar verlangen, is nooit te bereiken. Het beleven van de eigen waarheid en het *postambivalente* inzicht daarin maken op volwassen niveau een terugkeer naar de eigen gevoelswereld mogelijk – zonder paradijs, maar met de *mogelijkheid tot rouw.*

Het is een van de keerpunten in de analyse wanneer patiënten met narcistische stoornissen tot het emotionele inzicht komen dat alle liefde die zij met zoveel inspanning en zelfopoffering hebben veroverd, helemaal niet bedoeld was voor degene die zij in werkelijkheid waren; dat de bewondering voor hun schoonheid en prestaties bedoeld was voor die schoonheid en die prestaties, en eigenlijk niet voor het kind zoals het was. Achter de prestatie ontwaakt in de analyse het kleine, eenzame kind dat zich afvraagt: 'Hoe zou het zijn wanneer ik boosaardig, lelijk, woedend, jaloers, lui, smerig, stinkend voor jullie was verschenen? Waar was jullie liefde dan gebleven? Maar dat alles ben ik toch *ook* geweest. Betekent dat dat ze eigenlijk niet van mij hielden, maar alleen van wat ik beweerde te zijn? Dat keurige, betrouwbare, meelevende, begrijpende, dat makkelijke kind, dat in wezen helemaal geen kind was? Wat is er met mijn kindertijd gebeurd? Hebben ze mij die eigenlijk niet afgepakt? Ik kan immers nooit meer terug. Ik zal dat nooit kunnen inhalen. Vanaf het eerste begin ben ik een kleine volwassene geweest. Mijn bekwaamheden – hebben ze die gewoon misbruikt?'

Dergelijke vragen gaan gepaard met heel veel rouwgevoelens en pijn, maar als gevolg daarvan ontstaat er altijd iets

nieuws in de analysant (een soort erfdeel van de moeder die er nooit is geweest)—de uit rouw geboren empathie voor het eigen levenslot. Een patiënt droomde tijdens een dergelijke fase dat hij dertig jaar geleden een kind had vermoord en dat niemand een vinger had uitgestoken om dat kind te redden. (Dertig jaar daarvoor, precies in de oedipale fase, was het de omgeving opgevallen dat het kind ontzettend gesloten werd, wel beleefd en gehoorzaam was, maar geen uiting meer gaf aan gevoelsopwellingen.)

De manifestaties van het eigen ik worden nu niet meer gebagatelliseerd, men lacht en spot er niet meer mee, al worden ze nog lange tijd onbewust onderdrukt of gewoon niet opgemerkt (op dezelfde subtiele manier waarop de ouders dat vroeger met het kind deden, toen het nog geen taal tot zijn beschikking had om zijn behoeften te formuleren). Vervolgens komen ook voorzichtig de grootheidsfantasieën te voorschijn, die men voor die tijd had afgekeurd en als los van het ik had beschouwd; nu wordt duidelijk dat zij samenhangen met gefrustreerde en verdrongen behoeften aan respect, aandacht, begrip, weerklank en weerspiegeling. Steeds weer blijkt de kern van dergelijke fantasieën een vroeger nooit erkend verlangen te zijn, bijvoorbeeld: *Ik* sta *centraal*, mijn ouders kijken *mij* aan en matigen hun behoeften (fantasie: ik ben een prinses, de bedienden werken allemaal voor mij), mijn ouders vinden het goed dat ik probeer mijn gevoelens te uiten, ze lachen me niet uit (fantasie: ik ben een beroemd kunstenaar, en iedereen neemt mij serieus, ook al begrijpen ze me niet), mijn ouders zijn rijk aan moed en talenten, zij zijn niet op mijn prestaties aangewezen, hebben mijn troost en glimlach niet nodig ('koning en koningin'). Dat betekent in de situatie van het kind: Ik mag treurig of gelukkig zijn als iets mij treurig of gelukkig maakt, maar ik ben tegenover niemand verplicht om vrolijk te zijn en hoef niet mijn verdriet of angst of andere gevoelens overeenkomstig de behoeften van anderen te onderdrukken. Ik mag boos zijn, daarvan gaat niemand dood, daarvan krijgt niemand hoofdpijn, ik mag wild zijn en dingen kapotmaken zonder dat ik mijn ouders daardoor verlies. Om met Winnicott te spreken: 'Ik kan het

object vermoorden, maar het zal in leven blijven' (D. Winnicott, 1971).

Wanneer men de *grootheidsfantasieën*, die vaak vergezeld gaan van dwangmatige of perverse bijverschijnselen, eenmaal heeft beleefd en begrepen als *vervreemde vorm van deze echte en rechtmatige behoeften*, kan de afsplitsing opgeheven worden en integratie plaatsvinden.

Hoe gaat zo iets chronologisch in zijn werk?

1. In de meeste gevallen is het bij het begin van de analyse niet al te moeilijk de patiënt erop te wijzen hoe hij met zijn gevoelens en behoeften omgaat, dat dat zijn manier was om te kunnen overleven. Hij voelt zich enorm opgelucht wanneer men dingen in hem ziet en ernstig neemt die hij tot nu toe steeds de kop heeft ingedrukt. Aan de hand van de door de patiënt gegeven informatie kan men aantonen hoe hij spot met zijn gevoelens, daar ironisch over spreekt, probeert ze uit zijn hoofd te zetten, ze bagatelliseert of in het geheel niet ziet, of misschien pas na een paar dagen, wanneer ze al tot het verleden behoren. Langzamerhand gaat de patiënt zich realiseren hoe hij met alle geweld naar afleiding zoekt wanneer hij ontroerd, geschokt of bedroefd is. (Toen de moeder van het zesjarige kind gestorven was, zei zijn tante: 'Je moet flink zijn en niet huilen, ga nu maar zoet in je kamertje spelen.') In veel situaties beleeft de patiënt zichzelf nog steeds *vanuit de anderen*, hij vraagt zich voortdurend af wat voor indruk hij maakt, hoe hij nu *zou moeten zijn, welke gevoelens hij hoort te hebben*. Over het algemeen echter voelt de patiënt zich nu, in de beginfase, veel vrijer, hij kan dank zij de hulpegofunctie van de analyticus zichzelf meer gaan ervaren wanneer een deel van zijn *momentele* gevoelens tijdens de sessie wordt beleefd en serieus genomen. Voor deze gelegenheid is hij ook heel dankbaar.

2. Maar daar blijft het natuurlijk niet bij. Zodra de overdrachtsneurose zich heeft ontwikkeld, krijgt de analyticus naast die eerste functie, die hij nog enige tijd behoudt, een tweede functie – die van overdrachtspersoon. En daar duiken dan *gevoelens* uit verschillende *stadia* van de *kinderjaren* op.

Dit is waarschijnlijk de moeilijkste fase van de analyse, de fase die de meeste handeling vertoont. De patiënt begint zich duidelijk uit te spreken, hij breekt met zijn meegaandheid, maar kan op grond van zijn ervaringen als kind niet geloven dat zo iets zonder gevaar voor het eigen leven mogelijk is. Daarom ensceneert hij vanuit zijn herhalingsdwang situaties waarin hij de angst voor objectverlies, voor afwijzing, voor isolement ook reëel moet beleven, en waarbij hij tevens de analyticus betrekt (als afwijzende of veeleisende moeder bijvoorbeeld), om het vervolgens als een bevrijding te ervaren dat hij dit risico kan verdragen en er wel bij vaart. Dat kan heel onschuldig beginnen. Hij wordt overvallen door gevoelens die hij het liefst niet had ervaren, maar het is te laat, de gevoeligheid voor de eigen impulsen is al blootgelegd, hij kan niet meer terug. En nu moet (maar ook: mag!) de analysant zichzelf beleven op een manier die hij tot nu toe niet voor mogelijk heeft gehouden.

De patiënt die gierigheid veracht, betrapt zich plotseling op de gedachte dat hij onwillekeurig uitrekent hoeveel het hem kost wanneer de analyticus een telefoongesprek van twee minuten voert tijdens zijn sessie. De patiënt die tot nu toe nooit eisen stelde en onvermoeibaar de eisen van anderen vervulde, wordt plotseling woedend omdat de analyticus 'alweer' met vakantie gaat. Of het ergert hem nieuwe mensen te zien in de wachtkamer van de analyticus. Hoe komt dat? Het is toch geen jaloezie? Dat gevoel kent hij niet eens! En toch... 'Wat hebben ze daar te zoeken? Komen er nog andere mensen dan ik?' Tot nu toe had hij zich dat helemaal niet gerealiseerd. Eerst voelt men zich zeer gekrenkt dat men niet uitsluitend goed, meelevend, ruimdenkend, beheerst en vooral volwassen is, wanneer het gevoel van eigenwaarde tot nu toe daarop berustte. Dat gevoel van krenking wordt echter nog veel erger wanneer de analysant *ontdekt wat hij geïntrojecteerd heeft* en ziet hoezeer hij daardoor gevangen wordt gehouden. De woede, de veeleisendheid, de gierigheid treden immers niet in tamme, volwassen vorm op, maar eerst in de kinderlijk-archaïsche vorm waarin ze verdrongen zijn. En de patiënt is ontzet wanneer hij constateert dat hij op dezelfde

gehate manier als zijn vader heeft getierd of, zoals hij het uitdrukt, 'in de kleren van zijn moeder' gisteren zijn kind heeft gecontroleerd. Deze opleving van het geïntrojecteerde en de confrontatie daarmee met behulp van de overdracht vormen het belangrijkste onderdeel van de analyse. Wat men zich niet kan herinneren, wordt onbewust geënsceneerd en langs die weg bewust gemaakt. Hoe meer hij vroegere gevoelens toelaat en beleeft, des te sterker en samenhangender gaat de patiënt zich voelen. Dat stelt hem in staat zich bloot te stellen aan gevoelens van de heel vroege kindertijd en de hulpeloosheid en ambivalentie van toen te beleven, hetgeen uiteindelijk zijn zelfverzekerdheid weer versterkt.

Het is iets heel anders wanneer men als volwassene ambivalente gevoelens heeft tegenover een mens, dan wanneer men – na een lange voorgeschiedenis – plotseling zichzelf voelt als een tweejarig kind dat in de keuken gevoerd wordt door het dienstmeisje en zich wanhopig afvraagt: 'Waarom is mama elke avond weg? Waarom heeft ze geen plezier in mij? Wat mankeert er aan mij dat ze liever naar andere mensen gaat? Wat kan ik doen om haar thuis te houden? Vooral niet huilen! Vooral niet huilen...' Destijds heeft het kind niet met deze woorden kunnen denken, maar in dat uur op de divan was deze man twee personen tegelijk: de volwassene én het tweejarige kind, en hij kon bitter huilen. Het was geen bevrijdend huilen, maar de integratie van het vroege verlangen naar zijn moeder, dat hij tot nu toe altijd had verloochend. In de weken na deze sessie doorleefde deze patiënt de totale martelende ambivalentie tegenover zijn moeder, een kinderarts met een drukke praktijk. Het tot nu toe 'bevroren' beeld van de moeder veranderde in dat van een vrouw met aardige kanten, die in de relatie met haar kind geen continuïteit had kunnen brengen. 'Ik haatte die eeuwige zieke krengen die mij altijd mijn moeder afpakten. Ik haat mijn moeder omdat ze liever bij hen was dan bij mij.' In de overdracht vermengden zich neigingen om zich vast te klampen en gevoelens van hulpeloosheid met lang opgekropte woede jegens het liefdesobject dat niet beschikbaar was. In de tijd daarna verdween volledig een perversie die de patiënt sinds lang kwelde, en

die nu zonder veel moeite verklaarbaar was. Zijn relaties met vrouwen raakten hun typisch narcistisch karakter kwijt, zijn drang tot verovering en verlating was plotseling verdwenen.

In dit stadium van de analyse worden vroege gevoelens van onmacht, woede en overgeleverd-zijn aan het geliefde object beleefd zoals men zich die vroeger nooit had kunnen herinneren. Men kan zich alleen iets herinneren wanneer men het bewust heeft beleefd. De gevoelswereld van een narcistisch gestoord kind is immers reeds het resultaat van een selectie, waarbij het essentiële terzijde werd gelegd. Pas bij de analyse worden deze vroege gevoelens, die gepaard gaan met de pijn van het niet-kunnen-begrijpen van de vroeg-kinderlijke fase, *voor het eerst bewust beleefd.* Het ware ik is 'in staat van non-communicatie', zoals Winnicott schrijft, omdat het beschermd moet worden. Niets zal de patiënt zo grondig, zo lang en zo diep moeten verbergen als zijn ware ik. Het is elke keer weer een wonder wanneer men ziet hoe desondanks zoveel individueels achter zoveel verdraaiing, verloochening en vervreemding heeft kunnen overleven en aan de dag komt, wanneer men zich door het rouwproces eenmaal heeft bevrijd van de introjecties. Toch zou het misleidend zijn wanneer men Winnicotts uitspraak uitlegt alsof achter het onechte ik een volledig ontwikkeld, waarachtig ik verborgen zou zijn. In dat geval zou er geen sprake zijn van narcistische stoornis, maar van een bewuste bescherming van het ik. Het kind *weet* echter *niet* wat het *verbergt*. Een patiënt heeft het als volgt geformuleerd: 'Ik woonde in een glazen huis, waar mijn moeder altijd en overal naar binnen kon kijken. In een glazen huis kun je niets verbergen zonder je te verraden, behalve onder de vloer. Maar dan zie je het zelf ook niet.'

Een volwassen mens kan zijn gevoelens alleen dan beleven wanneer hij een aandachtig, empathisch ego-object heeft geïnternaliseerd.* Mensen met narcistische stoornissen hebben dat niet gekund en daarom kunnen ze niet verrast worden door gevoelens, want zij zijn uitsluitend toegankelijk

* Internalisatie: het zich dermate in de wereld van *een ander* kunnen inleven dat dit ervaren wordt als komende vanuit *de eigen* ervaringswereld.

voor gevoelens die de inwendige rechter, de erfgenaam van de ouders, toestaat en goedkeurt. De depressie, de inwendige leegte is de prijs die betaald moet worden voor deze controle. Om terug te keren tot Winnicotts uitspraak: het ware ik kan niet tot communicatie overgaan omdat het onbewust en dus onontwikkeld is gebleven, in een inwendige gevangenis. De omgang met cipiers is niet gunstig voor een vitale ontwikkeling. Pas na de bevrijding in de analyse *begint het ik zich duidelijk uit te spreken*, te groeien en zijn creativiteit te ontwikkelen. En waar vroeger alleen de gevreesde leegte of de gevreesde grootheidsvoorstellingen te vinden waren, ontdekt men nu een onverwachte overdaad aan vitaliteit. Het is geen terugkeer naar thuis, want zo'n thuis is er nooit geweest. Het is het vinden van een thuis.

3. De fase van de losmaking van de analyticus begint wanneer de analysant een *blijvende bekwaamheid tot rouwen* heeft ontwikkeld en zich ook kan blootstellen aan gevoelens uit zijn kindertijd, zonder daarbij voortdurend de hulp van de analyticus nodig te hebben.

DE SITUATIE VAN DE PSYCHOANALYTICUS

Men hoort vaak zeggen dat psychoanalytici lijden aan een narcistische stoornis. In het bovenstaande heb ik willen aangeven in hoeverre deze bewering niet alleen inductief kan steunen op ervaren gegevens, maar dat men haar ook deductief zou kunnen afleiden uit de specifieke *begaafdheid* van de analyticus. Zijn gevoeligheid, zijn bekwaamheid tot empathie, tot intense en gedifferentieerde gevoelens, zijn overmatige uitrusting met 'antennes' predestineren hem als het ware om als kind te worden gebruikt – of zelfs misbruikt – door narcistisch noodlijdende personen.

Natuurlijk is er theoretisch ook de mogelijkheid dat een kind met dergelijke gaven opgroeit bij ouders die van zo'n misbruik hebben kunnen afzien, dat wil zeggen: het kind zagen zoals het was, het begrepen, de gevoelens *van het kind* tolereerden en respecteerden. Zo'n kind zou dan een gezond

narcisme hebben ontwikkeld. Dan is het echter hoogst onwaarschijnlijk:

1. dat het later het beroep van psychoanalyticus kiest,
2. dat het de juiste gevoeligheid voor anderen even sterk zal ontwikkelen als 'narcistisch misbruikte' kinderen,
3. dat het ooit – *op grond van eigen ervaring* – voldoende zal begrijpen wat het betekent het eigen ik 'te hebben gedood'.

Ik ben dus van opvatting dat wij door ons verleden, niet minder dan door onze aanleg, in staat zijn het beroep van psychoanalyticus uit te oefenen, wanneer wij in de leeranalyse de kans hebben gekregen te leven met de waarheid van ons verleden en afstand te doen van de meest voor de hand liggende illusies. Dat zou betekenen dat wij kunnen leven met de wetenschap dat wij ten koste van onze zelfrealisatie gedwongen zijn geweest de onbewuste behoeften van onze ouders te bevredigen, teneinde het geliefde object niet te verliezen. Dat zou bovendien betekenen dat wij verzet en rouw over de *niet-beschikbaarheid van de ouders voor onze primaire narcistische behoeften* kunnen ervaren. Als wij die vertwijfeling en de daaruit voortvloeiende narcistische woede nooit beleefd en dus nooit verwerkt hebben, kan het gevaar ontstaan dat wij de onbewust gebleven situatie van de eigen kindertijd overdragen op onze patiënten. Niemand zal zich immers verbazen wanneer deze onbewuste woede geen andere uitweg weet te vinden dan opnieuw een zwakkere persoon in plaats van de ouders beschikbaar te maken en te gebruiken. Zoiets is het gemakkelijkst te realiseren met eigen kinderen en met patiënten, die soms kinderlijk afhankelijk zijn van de analyticus. Een analytisch begaafde patiënt, een patiënt met 'antennes' voor het onbewuste van de analyticus, zal daar prompt op reageren. Hij zal een volmaakt beeld van zijn Oedipuscomplex voorleggen aan de analyticus, met alle gewenste affecten en inzichten. Het zal echter een 'namaak-Oedipus' zijn, een afweer van zijn ware gevoelens. Pas wanneer men de patiënt de tijd gunt, de ruimte geeft om zijn ware ik te ontwikkelen en te laten spreken, ontvouwt zich voor beiden (analysant en analyticus) de onbekende geschiedenis van *zijn* oedipale noodlot, een geschiedenis die lang-

zaam opdoemt en geen behoefte heeft aan theorieën, maar voor beiden schokkend is, omdat zij een *waarheid* vertelt *die onder smarten ontdekt is.*

Dat geldt niet alleen voor het Oedipuscomplex, dat geldt voor alles. Een dergelijke analysant zal zich ook snel autonoom 'voelen' en zal zo reageren wanneer hij merkt dat de analyticus graag snel autonome patiënten heeft die zelfverzekerd optreden. Dat kan hij ook, hij kan alles wat men van hem verwacht. Een dergelijke 'autonomie' loopt echter uit op een depressie, omdat het om een onechte autonomie gaat. De ware autonomie wordt voorafgegaan door de ervaring van afhankelijkheid, eerst van partners en van de analyticus, en vervolgens van de primaire objecten. *Voorbij* het uiterst ambivalente gevoel van *kinderlijke afhankelijkheid* vindt men pas de ware bevrijding.*

De narcistische verlangens van de analyticus naar bevestiging, naar weerklank, om begrepen en serieus genomen te worden kunnen bevredigd worden door de patiënt wanneer deze materiaal levert dat past bij het aangeleerde ambacht van de analyticus, diens denkbeelden en dus ook diens verwachtingen. De analyticus gebruikt dan dezelfde *onbewuste manipulatie* waaraan hij als kind zelf ten prooi is gevallen. De bewuste manipulatie heeft hij natuurlijk al lang doorzien, daarvan heeft hij zich bevrijd. Hij heeft ook geleerd hoe hij 'nee' kan zeggen, hoe hij zijn opvattingen kan verdedigen en ingang kan doen vinden. De onbewuste manipulatie is voor een kind echter nooit te doorzien. Dat is de lucht die hij inademt, hij kent niets anders en hij beschouwt die als normaal.

Een van mijn analysanten mocht bijvoorbeeld als kind niet treurig zijn en niet huilen, zonder te merken dat hij zijn geliefde moeder ongelukkig en bijzonder onzeker maakte, want 'opgewektheid' was de eigenschap die haar destijds als

* De stellingen die ik hier formuleer, berusten op mijn eigen waarnemingen, maar ze kunnen ook door de ervaringen van andere analytici verduidelijkt worden. Vgl. bijvoorbeeld de case histories van M. Stern, 1977, of M. Khan, 1974.

kind het leven had gered. De tranen van haar kind dreigden haar evenwicht te verstoren. Dit uiterst gevoelige kind ervoer echter in zichzelf de totale verdrongen afgrond van deze moeder, die als kind in een concentratiekamp had gezeten en daar nooit over had gepraat. Pas toen de zoon volwassen was en haar vragen kon stellen, vertelde zij hoe zij samen met tachtig andere kinderen had moeten toezien hoe hun ouders de gaskamer werden ingedreven. Geen van die kinderen had gehuild!

De zoon had zijn gehele jeugd geprobeerd om opgewekt te zijn en kon zijn ware ik, zijn gevoelens en vermoedens alleen beleven in dwangmatige perversies, die hij tot aan de analyse vreemd, beschamend en onbegrijpelijk had gevonden. (De schaamte die patiënten voelen over perversies en dwanghandelingen kan vaak verklaard worden als introjectie van de bevreemde reactie van de ouders op heel natuurlijke instinctieve neigingen van het kind. Een 'normale' seksuele bevrediging wekt geen ontzetting bij de geïntrojecteerde moeder, zoals vroeger bij de eigen moeder, maar een perverse bevrediging zal dat zeker doen. Vgl. p. 87 v.)

Tegenover deze vorm van manipulatie in de kinderjaren staat men volstrekt machteloos. Het tragische is dat ook de ouders weerloos zijn overgeleverd aan dit gebeuren, omdat ze er vaak niets van weten en er, zelfs als ze enig vermoeden koesteren, niets aan kunnen veranderen. Bewust probeert men het tegendeel te doen, oprecht en met alle mogelijkheden waarover men beschikt. Onbewust echter wordt de tragedie van de kindertijd van de ouders voortgezet in de relatie met hun kinderen.*

Een ander voorbeeld illustreert dit misschien nog duidelijker: een vader die als kind vaak geschrokken was van de angstaanvallen van zijn bij tijd en wijle schizofrene moeder, zonder dat iemand hem dat ooit had uitgelegd, vertelde zijn dierbare dochtertje graag griezelverhalen. Hij moest dan lachen om haar angst en ten slotte stelde hij haar altijd gerust met de woorden: het is toch maar een verhaaltje, je hoeft niet

* Vgl. voor het tragische aspect van de psychoanalyse Schafer, 1972.

bang te zijn, ik ben toch bij je. Zo kon hij de angst van het kind manipuleren en tegelijkertijd zichzelf heel sterk voelen. Bewust wilde hij het kind iets goeds geven, iets dat hij zelf miste, namelijk geruststelling, bescherming, verklaring. Wat hij het kind echter onbewust eveneens doorgaf was de angst uit zijn eigen kinderjaren, de verwachting van iets griezeligs en de onbeantwoorde vraag (ook uit zijn jeugd): *waarom maakt de mens van wie ik houd* en die van mij houdt, *mij zo bang?*

Iedereen bezit in zichzelf waarschijnlijk wel een kamertje dat hij min of meer voor zichzelf heeft verborgen en waarin de rekwisieten van het drama van zijn kinderjaren zijn opgeborgen. Misschien is het zijn geheime waanvoorstelling, zijn geheime perversie of heel eenvoudig het onverwerkte gedeelte van zijn kinderverdriet. De enige mensen die met zekerheid zullen worden toegelaten tot dit kamertje, zijn de eigen kinderen. Met die eigen kinderen komt nieuw leven in het kamertje, het drama wordt opnieuw opgevoerd. Alleen – het kind heeft geen gelegenheid gehad vrijuit te spelen met die rekwisieten, door zijn rol is het versmolten met het leven; het kind heeft ook geen herinnering aan dit spel kunnen meenemen naar zijn latere leven, behalve in een analyse, tijdens welke hij door een onbewuste herhaling zijn rol in twijfel kan trekken. De rekwisieten hebben hem wel vaak bang gemaakt, hij heeft ze niet in verband kunnen brengen met de voor het overige zo vertrouwde figuur van moeder of vader, en dat is ook heel begrijpelijk, want zij vertegenwoordigden immers het afgekapselde, niet-geïntegreerde deel van de ouders. Het kind kan deze tegenstrijdigheid echter totaal niet bewust ervaren, het accepteert gewoon alles en ontwikkelt hooguit symptomen. En vervolgens, in de analyse, komen de gevoelens te voorschijn: gevoelens van ontzetting, van vertwijfeling en verzet, van wantrouwen en – indien de reconstructie van de ouderlijke situatie slaagt – van medelijden en verzoening.

Kan men het toeval noemen dat de grote pedagoog Heinrich Pestalozzi, die vanaf zijn zesde jaar zonder vader was opgegroeid en die ondanks moeder en verzorgster emotio-

neel verwaarloosd was, zijn enige zoon wilde opvoeden volgens de methode-Rousseau, terwijl hij anderzijds in staat was weeskinderen echte spontane hartelijkheid en 'vaderlijkheid' te geven?*

Deze zoon groeide uiteindelijk verwaarloosd op, op tienjarige leeftijd heette hij 'zwakzinnig', hij bezorgde Pestalozzi veel verdriet en schuldgevoelens en stierf op zijn dertigste jaar (vgl. H. Ganz, 1966, en M. Lavater-Sloman, 1977). En Pestalozzi zou eens hebben gezegd: 'Je kunt de duivel uit je eigen tuin verjagen, maar in de tuin van je zoon vind je hem weer terug.' Psychoanalytisch geformuleerd zou men kunnen zeggen: het zijn de afgekapselde, niet-geïntegreerde delen van de ouders die door het kind worden geïntrojecteerd.

SLOTOPMERKINGEN

Hoe meer inzicht men krijgt in de onopzettelijke, onbewuste manipulatie van kinderen door hun ouders, des te minder illusies men koestert aangaande mogelijke veranderingen in de wereld en de voorkoming van neurosen. Mijn gedachten luiden als volgt: het enige dat wij kunnen doen, is onze eigen narcistische stoornis zodanig te verwerken, onze afgekapselde fragmenten zodanig te integreren dat wij niet meer zo'n behoefte hebben om onze patiënten vanuit onze theorieën onbewust te manipuleren, zodat wij hen kunnen laten wor-

* Bij H. Ganz (1966) lezen wij: 'Jakobli moet zijn eigen tuintje verzorgen, daar plantjes in zetten, "poppen van insekten en kevers netjes, nauwkeurig en vlijtig verzamelen en bewaren [...], welk een beteugeling voor luiheid en slordigheid". Jakobli is nu *drieëneenhalf jaar oud.*

Een jaar later ongeveer dicteerde Jakobli, die nog niet kon schrijven, zijn mama ter gelegenheid van de naamdag van zijn papa "half zingend, half mompelend" opgewekt: "Ik wens mijn lieve papa [...] dat u veel meer beleeft en ik dank u honderdduizend maal voor uw weldaden [...] *dat u mij zo vrolijk en zo lief hebt opgevoed.* Nu wil ik u zeggen wat uit mijn hart komt [...] *het doet mij vreselijk veel plezier wanneer u kunt zeggen, ik heb mijn zoon tot vreugde opgevoed* [...] *ik ben zijn lust en zijn vreugde,* dan wil ik u bedanken voor wat u gedaan hebt in mijn leven" [...]' (p. 53).

den wat zij zijn. Alleen de pijnlijke ervaring en aanvaarding van de eigen waarheid bevrijdt ons enigermate van de hoop de allesbegrijpende, empathische moeder – mogelijk in de patiënt – toch nog te vinden en haar – door middel van handige interpretaties – toch nog ter beschikking te krijgen.

Deze verleiding moet men niet onderschatten: zelden of nooit heeft onze eigen moeder waarschijnlijk zo aandachtig naar ons geluisterd als een patiënt dat meestal doet, en nooit heeft zij zo oprecht en in verstaanbare taal haar innerlijk aan ons prijsgegeven als patiënten dat regelmatig doen. Het nooit afgesloten rouwproces van ons leven zal ons echter helpen om niet ten prooi te vallen aan zo'n illusie. De moeder die wij vroeger zo vreselijk nodig hadden – empathisch en openhartig, begrijpend en begrijpelijk, beschikbaar en bruikbaar, duidelijk, helder, zonder onbegrijpelijke tegenstrijdigheden, zonder zo'n angstwekkend kamertje vol rekwisieten – zo'n moeder hebben wij niet gehad, en die kan ook helemaal niet bestaan, want elke moeder vertoont een stuk 'onverwerkt verleden' dat zij onbewust doorgeeft aan haar kind. Een moeder kan alleen empathisch reageren voor zover ze vrij is geworden van haar eigen kindertijd, en *moet* wel niet-empathisch reageren zolang ze door de verloochening van haar noodlot onzichtbare ketenen draagt.

Wel bestaan soms echter dergelijke kinderen: intelligent, alert, opmerkzaam, uiterst gevoelig en, omdat ze zich geheel op het welzijn van de moeder afstemmen, eveneens beschikbaar, bruikbaar en vooral doorzichtig, helder, berekenbaar, manipuleerbaar – zolang hun ware ik (hun gevoelswereld) opgesloten blijft in de kelder van het glazen huis waarin ze moeten wonen... soms tot aan de puberteit of tot aan de eigen analyse en niet zelden totdat zij zelf ouders van kinderen zijn geworden.

In de *Lettres de mon moulin* van Alphonse Daudet heb ik een verhaal gevonden dat misschien wat bizar zal klinken, maar veel gemeen heeft met mijn uiteenzettingen. Ter afsluiting wil ik hier de inhoud in het kort weergeven:

Er was eens een kind met gouden hersenen. De ouders hadden dat bij toeval gemerkt toen het kind aan het hoofd

gewond raakte en in plaats van bloed wat goud uit het hoofd vloeide. Ze gingen het kind toen heel voorzichtig behandelen en verboden het om te gaan met andere kinderen, opdat het niet bestolen zou worden. Toen de jongen groot was geworden en de wereld wilde intrekken, zei zijn moeder: 'Wij hebben zo veel voor je gedaan, mogen wij niet delen in je rijkdom?' Toen nam de jongen een groot stuk goud uit zijn hersenen en gaf het aan zijn moeder. Hij leefde op grote voet van zijn rijkdom, samen met een vriend, die hem echter een keer 's nachts bestal en er vandoor ging. Toen besloot de man voortaan zijn geheim te bewaren en te gaan werken, want de voorraad nam zienderogen af. Op een dag werd hij verliefd op een mooi meisje, dat ook van hem hield, maar niet minder van de vele fraaie kleren die het van hem kreeg. Hij trouwde met het meisje en was gelukkig, maar twee jaar later stierf de vrouw en voor haar begrafenis, die heel mooi moest zijn, gaf de man zijn gehele resterende vermogen uit. Later sloop hij eens door de straten, zwak, arm en ongelukkig; toen zag hij in een etalage een paar prachtige laarsjes, die zijn vrouw precies gepast zouden hebben. Hij vergat dat zijn vrouw niet meer leefde – misschien omdat zijn lege hersenen niet meer konden werken – en ging de winkel binnen om de laarsjes te kopen. Op dat moment stortte hij ineen, en de verkoper zag een dode op de grond liggen.

Daudet, die zelf aan een ruggemergskwaal zou sterven, schrijft aan het slot: 'Dit verhaal lijkt een verzinsel, maar het is de waarheid, van begin tot eind. Er zijn mensen die voor het minste of geringste in het leven moeten betalen *met hun wezen* en hun ruggemerg. Dat doet hen telkens weer pijn. En dan, als zij hun lijden moe zijn...'

Hoort niet de moederliefde tot het 'geringste', maar ook onontbeerlijkste in het leven, waarvoor veel mensen – hoe paradoxaal het ook klinkt – moeten betalen door afstand te doen van hun leven?

Uit verschillende brieven die ik naar aanleiding van deze voordracht heb ontvangen, blijkt dat mensen die tussen 1939 en 1945 zijn geboren, onderlinge overeenkomsten vertonen. De meeste van deze kinderen hebben hun eerste levensjaren doorgebracht in gezelschap van een moeder die door oorlog of vervolging nog onzekerder en angstiger was dan gewoonlijk en in hoge mate aangewezen op het medeleven van haar kind. Deze kinderen, die narcistisch bezet waren, hebben al hun kwaliteiten moeten inzetten om hun moeder te helpen en haar zorgen te verlichten, en de ontwikkeling van hun ware ik heeft daar ernstig onder geleden. Zij zijn nu tussen de dertig en de veertig jaar oud, en het komt voor dat zij enkele jaren in analyse moeten om zelf gevoelens van angst, boosheid of verwarring bewust te kunnen beleven. Het is alsof tot die tijd alleen de moeder recht had op dergelijke gevoelens.

Depressie en grootheidswaan als verwante vormen van de narcistische stoornis

INLEIDING

Ik wil proberen een paar gedachten nader uit te werken, ideeën die bij mij zijn opgekomen in de jaren dat ik werkzaam ben als psychoanalytica. Die werkzaamheid omvat in de eerste plaats het analyseren van patiënten en het controleren van andere analyses, maar ook veel gesprekken onder vier ogen met mensen die op zoek waren naar een analyticus en één of twee uur met mij hebben gepraat. Juist bij dergelijke kortstondige ontmoetingen treedt de tragiek van het individuele noodlot zeer duidelijk en schrijnend aan het licht. Hetgeen depressie genoemd wordt en ervaren wordt als leegte, zinloosheid, angst voor armoede en eenzaamheid, zie ik steeds weer als de tragiek van het ik-verlies, de vervreemding van het ik, die in onze generatie en in onze maatschappij eerder regel dan uitzondering is geworden. Dank zij de jarenlange reconstructiearbeid met mijn analysepatiënten ben ik, naar ik meen, de oorsprong van die vervreemding in de kinderjaren op het spoor gekomen.

Mijn vermoedens worden bevestigd door hetgeen M. Mahler, R. Spitz en J. Robertson meedelen omtrent de vroege interactie van moeder en kind. Toen ik de boeken van D. Winnicott las, had ik het gevoel dat mijn gedachten begrepen werden, en dat moedigde mij aan om verder te gaan op deze weg. Ten slotte hebben de onderzoekingen van H. Kohut over het narcisme de formulering van mijn gedachten over de geconstateerde samenhang mogelijk gemaakt – dank zij zijn begrip van de *narcistische bezetting*.

Ik zal nu verder afzien van het metapsychologische spraakgebruik van de structuurtheorie en proberen deze samenhang aan te tonen tegen de achtergrond van de moeder-

kindrelatie. Natuurlijk speelt een groot deel van de hier beschreven gebeurtenissen zich intrapsychisch af, maar de objectrelatie is daar in elk geval aan voorafgegaan, en de taal van de relatie lijkt mij beeldender, gevoeliger en, althans voor een deel van de analytici, begrijpelijker.

WAT ER MET DE NARCISTISCHE BEHOEFTEN GEBEURT

Volgens H. Kohut wordt een object narcistisch bezet wanneer wij het niet beschouwen als middelpunt van zijn eigen activiteiten, maar als onderdeel van onszelf. Wanneer de andere mens zich niet gedraagt volgens onze verwachtingen of behoeften, zijn wij soms mateloos teleurgesteld of gekrenkt; dat is zo iets als onze arm die plotseling niet meer gehoorzaamt, of vanzelfsprekende functies (zoals die van het geheugen) die uitvallen. Zo'n plotseling verlies van controle kan ook leiden tot een intense – narcistische – woede (vgl. H. Kohut, 1971, 1973). Zo iets komt bij volwassenen veel vaker voor dan men denkt, al noemen we dat liever pathologisch, onrealistisch of egocentrisch. Aan het begin van het menselijk leven is dit echter de enig mogelijke levenshouding. Niet alleen in de tijd van het primaire narcisme (in de symbiotische fase), maar ook na de langzaam toenemende scheiding tussen ik- en objectrepresentatie is de moeder – in het normale geval – het narcistisch bezette object, zij is de functie van het individu dat bezig is te ontstaan.

Elk kind heeft de rechtmatige narcistische behoefte om door zijn moeder gezien, begrepen, serieus genomen en gerespecteerd te worden. Het moet in de eerste levensweken en -maanden kunnen beschikken over de moeder, het moet haar kunnen gebruiken, door haar weerspiegeld worden. Het beste kan men dat verduidelijken met een beeld van Winnicott: de moeder kijkt naar de baby die ze in haar armen houdt, de baby kijkt in het gezicht van de moeder en vindt zichzelf daarin terug, ...mits de moeder inderdaad het kleine, unieke, hulpeloze wezentje aankijkt en niet haar *eigen* introjectie, en ook niet *haar* verwachtingen, angsten, plannen die

ze voor het kind smeedt, op hem projecteert. In dat laatste geval ziet het kind in het gezicht van zijn moeder niet zichzelf, maar zijn moeder die in nood verkeert. Het kind zelf wordt niet weerspiegeld en zal zijn gehele latere leven tevergeefs naar die spiegel zoeken.

I. Gezond narcisme

Wanneer het kind het geluk heeft op te groeien bij een weerspiegelende moeder, een moeder die wil dienen als plaatsvervangend narcistisch object, die beschikbaar is, dat wil zeggen: zich 'laat gebruiken' voor de narcistische ontwikkeling van het kind, zoals M. Mahler (1972) het uitdrukt, dan kan in het opgroeiende kind langzamerhand het gezonde zelfbewustzijn ontstaan. In het beste geval is het een moeder die ook een vriendelijk affectief klimaat biedt en begrip heeft voor de behoeften van het kind. Ook moeders die niet zo'n hartelijke aanleg hebben, kunnen deze ontwikkeling echter mogelijk maken, namelijk door deze niet te verhinderen. Het kind kan dan bij andere personen vinden wat zijn moeder niet bezit. Uit verschillende onderzoekingen blijkt dat het gezonde kind buitengewoon goed in staat is elke nog zo geringe hoeveelheid 'voedsel' (impuls) in zijn omgeving uit te buiten.

Onder *gezond zelfbewustzijn* versta ik de vaste *overtuiging* dat ervaren gevoelens en verlangens *bij het eigen ik behoren*. Die zekerheid maakt men zich niet bewust, die *is* er gewoon, net als de polsslag waar men ook niet op let zolang daar niets aan mankeert.

Dit niet nader gerealiseerde, vanzelfsprekende contact met de eigen gevoelens en verlangens vormt het houvast voor de mens, zijn *gevoel van eigenwaarde*. Hij mag zijn gevoelens waarmaken, mag bedroefd zijn, vertwijfeld, hulpbehoevend, zonder bang te hoeven zijn dat hij daardoor de geïntrojecteerde moeder onzeker maakt. Hij mag bang zijn wanneer hij bedreigd wordt, mag boos zijn wanneer hij zijn verlangens niet kan vervullen. Hij weet niet alleen wat hij niet wil, maar

ook wat hij wel wil, en dat mag hij tot uitdrukking brengen, los van de vraag of hij daarom bemind of gehaat wordt.

Ik zal nu enkele kenmerken van geslaagde narcistische ontwikkeling opsommen, maar men moet wel bedenken dat ik hier en ook verderop ideale constructies beschrijf van verschijnselen die in werkelijkheid hoogstens bij benadering worden aangetroffen. In plaats van 'gezond narcisme' zou men hier ook kunnen spreken van innerlijke vrijheid, levensvreugde.

1. *Agressieve impulsen* heeft men kunnen neutraliseren, omdat deze het zelfvertrouwen en het gevoel van eigenwaarde van de moeder niet hebben geschokt.

2. *Streven naar autonomie* werd niet ervaren als vorm van agressie.

3. Het kind heeft *'gewone'* impulsen (als jaloezie, woede, koppigheid) mogen hebben en uitleven, omdat zijn moeder het kind niet nodig had voor een 'bijzonder' doel, bijvoorbeeld als 'uithangbord' voor haar eigen ethische opvattingen.

4. Het kind hoefde (in het ideale geval) niemand naar de mond te praten, het mocht laten groeien en *tonen* wat er in elke afzonderlijke ontwikkelingsfase in hem leefde.

5. Het heeft zijn ouders kunnen 'nodig hebben', 'gebruiken', om met Winnicott te spreken, omdat deze niet van hem afhankelijk waren.

6. Door dat alles is het kind erin geslaagd een *scheiding* tot stand te brengen *tussen ik- en objectrepresentaties*.

7. Omdat het ambivalente gevoelens mocht tonen, heeft het kind kunnen leren zowel zichzelf als het object als *'goed én slecht'* te beleven en hoefde het niet het 'slechte' object af te kapselen, te isoleren van het 'goede'.

8. *Objectliefde* is mogelijk geworden, omdat het kind ook als afzonderlijk wezen door zijn ouders is bemind.

9. Zijn narcistische behoeften heeft het kind, mits mislukkingen overeenkomstig de fase zonder traumatisch effect zijn verwerkt, *geïntegreerd* – het heeft deze niet hoeven verdringen of afkapselen.

10. Deze integratie heeft de omzetting daarvan mogelijk gemaakt, evenals de constructie van een impulsen regulerende matrix op grond van de eigen *proefondervindelijke ervaringen*.

Wat gebeurt er wanneer de moeder niet alleen niet in staat is de narcistische functies voor het kind te vervullen, maar zelf narcistisch 'noodlijdend' is, hetgeen heel vaak voorkomt? Dan zal de moeder, volkomen onbewust en ondanks haar goede bedoelingen, met behulp van haar kind proberen haar eigen narcistische behoeften te bevredigen, *ze zal haar kind narcistisch bezetten.* Dat betekent niet dat ze niet veel van haar kind kan houden, integendeel. Het ontbreekt bij deze liefde echter onder meer aan continuïteit, onveranderlijkheid, die zo belangrijk zijn, het ontbreekt vooral aan ruimte voor het kind om *zijn* gevoelens, *zijn* gewaarwordingen te kunnen beleven. Het kind ontwikkelt dan iets dat de moeder nodig heeft en dat het kind op dat moment weliswaar het leven (de liefde van moeder of vader) redt, maar dat ervoor zal zorgen dat het, misschien zijn leven lang, niet zichzelf kan zijn. In zo'n geval kunnen de natuurlijke narcistische behoeften die bij de leeftijd van het kind horen, zoals ik die hierboven heb beschreven, niet in de groeiende persoonlijkheid geïntegreerd worden; ze worden afgekapseld, voor een deel verdrongen en ze blijven in hun archaïsche vorm bestaan, waardoor een latere integratie extra bemoeilijkt wordt.

'Het is de specifieke onbewuste behoefte van de moeder,' lezen wij bij M. Mahler, 'om onder de talloze mogelijkheden van het kind nu juist die mogelijkheden te activeren, die voor elke moeder "het kind" creëren, dat haar eigen *unieke* en individuele behoeften weerspiegelt...' (1972). Met andere woorden: de moeder geeft op oneindig veel manieren een 'spiegel-referentiekader' door, waarbij het primitieve ik van het kleine kind zich *aanpast.* Wanneer de 'primaire relatie met haar kind, dat wil zeggen: *haar* spiegelfunctie in de vroeg-kinderlijke periode *onberekenbaar* is, *onzeker*, *angstig* of *vijandig*, wanneer haar zelfvertrouwen als moeder wankel is, dan moet het kind het in de individuatiefase stellen zonder een betrouwbaar referentiekader voor [...] intuïtieve zekerheid bij de symbiotische partner. Het resultaat zal dan zijn een stoornis van het primitieve zelfbewustzijn.' (1972, p. 25; cursiveringen van A.M.)

Op twee uitzonderingen na bezaten de moeders van al mijn patiënten een narcistisch gestoorde, hoogst onzekere persoonlijkheid en leden zij vaak aan depressies. Het kind, een enig kind of vaak het eerste kind, was voor zo'n moeder het plaatsvervangend object voor haar narcistische behoeften. Wat de moeder vroeger niet heeft gekregen bij haar eigen moeder, kan ze bij haar kind vinden: het is beschikbaar, kan als echo worden gebruikt, laat zich controleren, beschouwt haar als middelpunt van zijn wereld, laat haar nooit in de steek, schenkt haar aandacht en bewondering. Wanneer het kind te veel eisen aan haar stelt (net als vroeger haar eigen moeder), dan is zij nu niet meer zo weerloos, zij laat zich niet tiranniseren, zij kan het kind zo *opvoeden* dat het niet huilt en haar niet hindert. Ze kan er eindelijk voor zorgen dat ze consideratie en respect krijgt.

Deze gang van zaken kan het best aan de hand van een voorbeeld nader worden verklaard. Een patiënte, zelf moeder van vier kinderen, kon zich tijdens de analyse maar weinig herinneren van haar eigen moeder. Ze had haar aan het begin van de behandeling beschreven als een hartelijke, warmvoelende vrouw, die haar al vroeg 'openhartig al haar zorgen vertelde', heel zorgzaam was voor haar kinderen en zich opofferde voor haar gezin. Ze moest in staat zijn geweest zich in andere mensen te verplaatsen, want binnen de sekte waartoe het gezin behoorde, werd haar vaak om raad gevraagd. Op haar dochter was de moeder bijzonder trots geweest, vertelde de patiënte. Nu was ze oud en hulpbehoevend, en de patiënte was heel bezorgd over haar moeder, ze droomde vaak dat er iets met haar moeder was gebeurd en ontwaakte dan met hevige angstgevoelens.

Tijdens het verdere verloop van de analyse, door de gevoelens die in de overdracht opkwamen, veranderde dit beeld van haar moeder. Vooral toen de tijd van de zindelijkheidstraining aan de orde kwam, zag de patiënte haar moeder als heerszuchtig, veeleisend, streng, manipulerend, boosaardig, koel, dom, kleinzielig, dwangmatig, lichtgeraakt, geëxalteerd, onoprecht en overheersend. Hoewel de dochter natuurlijk haar zo lang opgekropte woede projecteerde in dit

moederbeeld, werd het ook bevestigd door herinneringen aan haar kinderjaren.

Pas tijdens de analyse, waarbij ze eerst talrijke gebeurtenissen uit haar kindertijd moest ensceneren, kon de patiënte aan de hand van haar relatie met haar eigen vier kinderen nagaan hoe haar moeder eigenlijk was geweest. Tegen het eind van haar analyse was ze ervan overtuigd dat haar moeder inderdaad soms koel en boosaardig tegen haar was geweest wanneer ze zich tegenover haar dochter *onzeker voelde*. Ze was een angstig bezorgde moeder geweest, omdat ze de agressies tegen en de jaloezie op haar dochter op die manier kon afreageren. Omdat de moeder zelf als kind erg vernederd was, moest ze zich bij haar dochter laten gelden. Langzaam vervloeiden beide beelden, dat van de liefdevolle moeder en dat van de boosaardige feeks, tot het beeld van een mens die vanuit eigen zwakte, onzekerheid en kwetsbaarheid het *kind moest gebruiken als iets dat steeds beschikbaar was*. Eigenlijk was deze naar buiten toe zo goed functionerende moeder tegenover haar eigen kind zelf een kind gebleven. De dochter echter speelde de rol van de alles begrijpende, zorgzame vrouw, tot ze tegenover haar eigen kinderen het veeleisende kind in zichzelf ontdekte, dat dwangmatig leek te proberen andere mensen te gebruiken.

Niet alle kinderen van narcistisch noodlijdende moeders hoeven te lijden onder zo'n stoornis. De broers en zusjes krijgen wat meer speelruimte wanneer één kind al die speciale rol vervult. Ook kinderen die vanaf het eerste begin bij een verzorgster of pleegouders zijn opgegroeid, kunnen meestal hun eigen karakter vrij ontwikkelen, omdat er dan minder vaak narcistische eisen aan hen gesteld worden.

Honoré de Balzac beschrijft in zijn roman *Le lys dans la vallée* zijn kinderjaren. Zijn moeder trok zijn broer voor, terwijl Honoré eerst verzorgd werd door een voedster en vervolgens al heel vroeg naar een internaat ging. Hij leed daar zeer onder en heeft zijn leven lang deze moeder het hof gemaakt in de verschillende vrouwenfiguren van zijn romans. Misschien is het echter zijn geluk geweest dat hij door *zo'n moeder* niet tot 'uithangbord' is gemaakt. De hopeloosheid van

zijn verlangen bood hem de mogelijkheid *zijn* totale gevoelsrijkdom en bekwaamheid tot lijden zo vrij te ontwikkelen als men zelden bij mensen aantreft. Iets dergelijks geldt misschien ook voor Van Gogh, wiens moeder haar leven lang getreurd heeft over de eerste, heel jong gestorven en sterk geïdealiseerde Vincent (vgl. H. Nagera, 1973).

Een kind dat narcistisch bezet wordt, krijgt wel de kans zijn intellectuele functies ongestoord te ontwikkelen, maar niet zijn gevoelswereld, en dat heeft ernstige gevolgen voor zijn welzijn. Het intellect krijgt de functie van een kunstmatig vervangingsmiddel, van onschatbare waarde doordat het de afweer versterkt; daarachter kan de narcistische stoornis echter nog ernstiger worden.

In de praktijk vindt men verschillende mengvormen en nuances van de narcistische stoornis. Ter wille van de duidelijkheid zal ik twee extreme vormen beschrijven, waarbij ik de ene beschouw als keerzijde van de andere: de grootheidswaan en de depressie. Bij oppervlakkige grootheidswaan loert steeds de depressie om de hoek, en achter de depressieve stoornis verbergen zich vaak onbewuste of misschien wel bewuste, maar afgekapselde grootheidsfantasieën. Eigenlijk is de grootheidswaan de manier waarop de depressie wordt afgeweerd, en door middel van de depressie weert men het intense verdriet over het ik-verlies af.

1. De grootheidswaan

De mens met grootheidswaan *wordt alom bewonderd* en heeft dat ook nodig, hij kan niet leven zonder bewondering. Hij *moet* alles wat hij aanpakt, geweldig doen, en dat kan hij ook (anders zou hij er namelijk niet aan beginnen). Ook *hij* bewondert zichzelf – vanwege zijn eigenschappen: vanwege zijn schoonheid, intellect, begaafdheid, vanwege zijn successen en prestaties. Maar o wee wanneer dat iets minder wordt, dan staat de catastrofe van een zware depressie voor de deur. Men vindt het over het algemeen natuurlijk wanneer zieke of oude mensen die veel verloren hebben, wanneer bijvoorbeeld

vrouwen tijdens het climacterium, depressief worden. Er komen echter toch ook personen voor die het verlies van schoonheid, gezondheid, jeugd of geliefde personen kunnen verdragen, weliswaar met gevoelens van rouw, maar zonder depressief te worden. En omgekeerd: er komen mensen voor met grote gaven die onder zware depressies lijden – juist de begaafdsten. Mensen zijn vrij van depressies wanneer het gevoel van eigenwaarde gebaseerd is op de echtheid van de eigen gevoelens en niet op het bezit van bepaalde kwaliteiten.

De ineenstorting van het gevoel van eigenwaarde bij de mens met 'grootheidswaan' laat overduidelijk zien hoe dit gevoel eigenlijk in de lucht, 'aan een ballon' (droom van een patiënte) had gehangen, bij gunstige wind weliswaar nog wat hoger zweefde, maar er plotseling een gaatje in kwam en nu als een vodje op de grond ligt. Van de eigen gevoelens is niets ontwikkeld dat later in het leven houvast had kunnen bieden.

De partners (inclusief de seksuele partners) van de mens met grootheidswaan moeten eveneens zijn narcistische gevoelens bevredigen. De anderen zijn er om hem te bewonderen, en hij zelf is voortdurend met hart en ziel in de weer om deze bewondering te krijgen (te verdienen). Daarin komt zijn *martelende afhankelijkheid* tot uitdrukking. Het trauma van de kinderjaren wordt herhaald: hij is steeds het kind dat door zijn moeder bewonderd wordt, maar tegelijkertijd voelt hij dat hij, zolang men hem om zijn eigenschappen bewondert, niet bemind wordt als degene die hij eigenlijk is.

Gevaarlijk dicht naast de *trots* op een kind verbergt zich de *schaamte*, wanneer het niet voldoet aan de gestelde verwachtingen.* De tragische verbinding van bewondering en liefde

* Bij een veldstudie van de Amerikaanse kliniek Chestnut Lodge heeft men in 1954 de gezinsachtergrond onderzocht van twaalf patiënten die aan een manisch-depressieve psychose leden. De resultaten van deze studie bevestigen in hoge mate wat ik op een heel andere manier heb ontdekt omtrent de oorzaken van depressies en, naar mijn mening, van narcistische stoornissen in het algemeen.

'Alle patiënten waren afkomstig uit gezinnen die maatschappelijk geïsoleerd leefden, en dachten dat hun omgeving weinig respect voor hen had. Ze deden daarom al het mogelijke om door conformisme en bijzondere

is voor mensen met grootheidswaan niet op te heffen. Vanuit de herhalingsdwang zoekt hij onverzadigbaar naar bewondering, maar nooit is die voldoende, omdat bewondering niet identiek is aan liefde. Het is een surrogaatbevrediging van de onbewust gebleven primaire behoefte aan respect, aan begrip, om serieus genomen te worden.

Toen Kernberg in een discussiegroep op het in 1973 te Parijs gehouden congres sprak over de opvallend sterke jaloezie bij narcistisch gestoorde personen, merkte hij als het ware terzijde op: 'Die mensen zijn jaloers op alles, zelfs op de objectrelaties van anderen.' Men zou zich kunnen voorstellen dat de wortels van hun hevige jaloezie nu juist daar gezocht moeten worden. Een patiënte vertelde mij eens dat zij het gevoel had alsof ze tot nu toe altijd op stelten had gelopen. Zou een mens die voortdurend op stelten loopt, niet vanzelf jaloers worden op mensen die bij het lopen gewoon hun eigen benen gebruiken, ook al vindt hij dergelijke mensen kleiner en 'middelmatiger' dan zichzelf? En zou hij niet rondlopen met opgekropte woede jegens degenen die hem zo ver gebracht hebben dat hij niet durft te lopen zonder stelten? Zo kan de jaloezie op andere dingen, dank zij het afweermechanisme van de verplaatsing, ontstaan. In wezen worden gezonde mensen benijd omdat die zich niet ononderbroken hoeven in te spannen om bewondering te oogsten, omdat ze niets hoeven te doen om deze of gene indruk te wekken, maar zich rustig kunnen veroorloven om 'middelmatig' te zijn.

De manifeste grootheidswaan, vooral op erotisch gebied,

prestaties hun prestige tegenover de buren te verhogen. Daarbij speelde het kind dat later ziek zou worden, een bijzondere rol. Het moest de eer van de familie hoog houden en werd alleen bemind voor zover het *door bijzondere bekwaamheden, gaven, schoonheid enzovoort* (cursivering van A.M.) in staat was de hoge eisen van het gezin te vervullen. Wanneer dat niet lukte, werd het gestraft met totaal isolement, verbanning uit het gezinsverband en de overtuiging dat het grote schande over de eigen familie had gebracht' (geciteerd naar M. Eicke-Spengler, 1977, p. 1104).

Zo'n maatschappelijk isolement van het gezin heb ik ook bij mijn patiënten geconstateerd; dat was echter niet de oorzaak, maar het gevolg van de narcistische stoornis van de ouders.

wordt vaak aangeduid als 'fallisch narcisme'. Vaak beleefden vrouwen met de hier beschreven structuur en pathogenese hun 'speciale positie' ook op seksueel gebied tijdens de oedipale fase (of nog vroeger – in gevallen waar de moeder in affectieve zin was vervangen door de vader). Zij waren daartoe in het bijzonder voorbestemd door hun ontwikkeling in de pre-oedipale fase, als 'uithangbord' van de moeder. Wanneer daar van de kant van de vader nog een 'verleiding' bijkomt, zal zo'n vrouw onder de druk van de herhalingsdwang steeds weer een 'speciale positie' bij mannen moeten zoeken. Ze zal ook de pijnlijke rivaliteit van de oedipale driehoeksverhouding moeten verdringen om haar bevoorrechte positie bij haar vader in haar fantasieën te kunnen behouden. Dat zij op die manier geen echte objectliefde kan ontwikkelen, ervaart ze ten slotte als narcistische krenking, omdat haar eerzucht haar beveelt *volledig* vrouw te zijn, dat wil zeggen: te kunnen liefhebben. Ook dat is zij, hoe paradoxaal het ook klinkt, verschuldigd aan haar geïnternaliseerde en inmiddels veranderde moeder.

Bij de zogenaamde 'fallische man' kan zo iets eenvoudiger verlopen. Hij is de *bijzondere* zoon van zijn moeder en ook in de verleidingssituatie, haar liefste seksuele object.* De 'fallische man' voelt de *dwang* om een geweldige kerel te zijn, anders kan hij zich helemaal geen man voelen. Zodra hij echter iets bepaalds *moet zijn* en niet kan zijn wat hij is, raakt hij, en dat is heel begrijpelijk, zijn zelfbewustzijn kwijt. Dan probeert hij eens te meer zijn zwakke gevoel van eigenwaarde 'op te blazen', hetgeen weer leidt tot nog verdere narcistische verzwakking, en zo tot in het oneindige. Fellini heeft in zijn film *Casanova* een overtuigend beeld gegeven van zo'n man en de nood waarin hij verkeert.

De mens met grootheidswaan is *nooit echt vrij*, 1) omdat hij enorm afhankelijk is van de bewondering van objecten en 2) omdat zijn gevoel van eigenwaarde afhankelijk is van eigen-

* Vgl. de herleiding van de perversie bij Chasseguet-Smirgel (1973): verloochening van de barrière tussen de generaties, opheffing van de narcistische krenking bij de jongen die zich superieur voelt ten opzichte van zijn vader.

schappen, functies en prestaties, die plotseling kunnen wegvallen.

2. De depressie als keerzijde van de grootheidswaan

Bij de groep patiënten die ik gekend heb, was de depressie op allerlei manieren vervlochten met de grootheidswaan.

1. Soms trad de depressie op wanneer ten gevolge van ernstige ziekte, invaliditeit of ouderdom *de grootheidswaan instortte*. Zo was bijvoorbeeld de bron van uitwendige narcistische 'voeding' bij een ongetrouwde, ouder wordende vrouw langzaam opgedroogd. De aanhoudende zelfbevestiging door middel van mannen, die als vervanging voor de ontbrekende weerspiegeling bij de moeder nog net prothetisch functioneerde, viel weg. De vertwijfeling over de ouderdom uitte zich oppervlakkig in wanhoop over de afwezigheid van seksuele contacten, maar in de diepte waren vroege pre-oedipale scheidingsangsten uit de symbiotische fase aan het werk, en die angsten kon de vrouw niet meer verdringen door nieuwe veroveringen. Al haar surrogaatspiegels waren in scherven gevallen, ze was weer hulpeloos en verward, net als vroeger als klein meisje tegenover het gezicht van haar moeder, waar ze niet zichzelf terugvond, maar de verwarring van de moeder. Op die zelfde manier kunnen zogenaamde 'fallisch-narcistische' mannen hun ouder worden beleven, al kan een nieuwe verliefdheid hun de illusie van jeugdigheid een tijdlang teruggeven, waardoor manische fasen in de beginnende ouderdomsdepressie kunnen ontstaan.

2. Deze afwisseling van grootheidswaan en depressie vindt men overigens bij veel mensen. Het zijn de zijden van één en dezelfde medaille, die men het onechte ik zou kunnen noemen, een medaille die ook inderdaad vroeger verleend is vanwege bepaalde prestaties.

Zo kan een toneelspeler zich bijvoorbeeld bij een geslaagde opvoering spiegelen in de ogen van het enthousiaste publiek en gevoelens van de grootheid en almacht van een god beleven. Toch kan hij de volgende ochtend gevoelens van leegte,

zinloosheid en zelfs schaamte en ergernis ervaren, wanneer het geluk van de avond tevoren niet alleen geworteld is in de creatieve activiteit van spel en uitdrukkingskracht, maar veel meer in de surrogaatbevrediging van de oude behoefte aan weerklank, aan weerspiegeling, om gezien en begrepen te worden. Wanneer zijn creativiteit relatief vrij is van dergelijke behoeften, zal zo'n acteur de volgende ochtend niet depressief zijn, maar zich actief en vitaal voelen en weer met andere dingen bezig zijn. Als het succes van de dag tevoren echter heeft moeten dienen als loochening van de frustraties in de kinderjaren, dan kan het – als elk surrogaat – slechts korte tijd bevredigend werken. Een echte bevrediging is immers onmogelijk geworden, want de tijd daarvoor is onherroepelijk verstreken. Het kind van vroeger is er niet meer, evenmin als de ouders van toen. De ouders van nu – als zij nog leven – zijn inmiddels oud geworden, afhankelijk, hebben geen macht meer over hun zoon, zijn blij dat hij succes heeft, dat hij een enkele maal op bezoek komt. De zoon beleeft nu *succes en erkenning*, maar deze *kunnen niet meer zijn dan zij in werkelijkheid zijn*, ze kunnen de oude leemte niet opvullen. *De oude wonde kan* alweer *niet genezen zolang deze in de illusie, dat wil zeggen: in de roes van het succes verloochend wordt*. De depressie leidt naar de wonde toe, maar pas de rouw over het gemis, over hetgeen *in de beslissende periode ontbroken heeft*, kan tot een reële genezing van de verwonding leiden.*

* Een uitspraak van Igor Stravinsky kan als voorbeeld van geslaagde rouw dienen: 'Ik ben ervan overtuigd dat ik ongelukkig werd door het feit dat mijn vader innerlijk ver van mij afstond en ook mijn moeder mij geen liefde bewees. Toen mijn oudste broer plotseling stierf en mijn moeder haar gevoelens voor hem niet naar mij verplaatste, en toen ook mijn vader even gereserveerd bleef als voorheen, nam ik me voor: *op een dag zal ik ze eens wat laten zien*. Wel, die dag kwam en die dag ging voorbij. Behalve ik herinnert niemand zich die dag, waarvan ik nu de enige ooggetuige ben.' Een scherp contrast vormt de uitspraak van Samuel Beckett: 'Men zou kunnen zeggen dat ik een gelukkige jeugd heb gehad [...] hoewel ik niet echt aanleg bezat om gelukkig te zijn. Mijn ouders hebben alles gedaan waardoor men een kind gelukkig kan maken. Maar ik voelde me heel vaak eenzaam.' (Beide citaten zijn afkomstig uit een artikel van H. Müller-

3. Het komt voor dat een mens erin slaagt de illusie van aanhoudende aandacht en beschikbaarheid van het ik-object (waarvan hij het ontbreken in zijn vroege jeugd moet ontkennen, evenals zijn gevoelsreacties daarop) in stand te houden door onafgebroken buitengewone prestaties te leveren. Zo iemand is meestal in staat een dreigende depressie te voorkomen door geïntensiveerde topprestaties te leveren, waarmee hij zowel zijn omgeving als zichzelf verbijstert. Niet zelden kiest zo iemand dan echter een *huwelijkspartner* die reeds sterke depressieve neigingen vertoont ofwel in het huwelijk de depressieve component van de persoon met grootheidswaan onbewust overneemt en actualiseert. Op die manier is de *depressie buiten het eigen ik*. Men verzorgt de 'zielige' partner, beschermt deze als een kind, voelt zich sterk en onmisbaar en krijgt daardoor een extra steunpilaar voor het gebouw van de eigen persoonlijkheid, dat geen hecht fundament bezit en aangewezen is op de pijlers van succes, prestatie, 'kracht' en vooral verloochening van de eigen kinderlijke gevoelswereld.

4. De depressie kan ten slotte ook tot uitdrukking komen in een *voortdurend manifest slecht humeur*, dat oppervlakkig gezien geen verband houdt met de grootheidswaan. Toch zijn de verdrongen of afgekapselde grootheidsfantasieën van de depressieve mens gemakkelijk te ontdekken, bijvoorbeeld in zijn morele masochisme. Alleen voor hém gelden namelijk *bijzonder* strenge normen. Gedachten of handelingen die hij, gemeten aan zijn eigen ik-ideaal, bij zichzelf veroordeelt als 'laag' of boosaardig, kan hij zonder problemen tolereren bij een ander. Andere mensen mogen 'gewoon' zijn, alleen hij zelf *nooit*.

Hoewel de depressie uiterlijk diametraal tegenovergesteld lijkt aan de grootheidswaan en als stemming eigenlijk meer overeenkomt met de tragiek van het ik-verlies, komen beide

Braunschweig, 1974.) Hier is het drama van de kindertijd volkomen geïnternaliseerd, de idealisering van de ouders is met behulp van de loochening in stand gehouden, maar het eindeloze isolement in zijn kinderjaren is bij Beckett in zijn toneelstukken tot uitdrukking gekomen.

verschijnselen toch voort uit dezelfde narcistische stoornis. Beide signaleren een *inwendige gevangenis*. Zowel de mens met grootheidswaan als die met een depressie moet *dwangmatig* de verwachtingen van de geïnternaliseerde moeder vervullen; terwijl de mens met grootheidswaan echter het geslaagde kind van zijn moeder is, zal de depressieve mens zichzelf eerder als mislukkeling beschouwen.

Er zijn heel veel overeenkomsten te constateren:

1. een onecht ik dat geleid heeft tot het verlies van het 'eigenlijk mogelijke' ik;
2. de breekbaarheid van het gevoel van eigenwaarde, dat niet gegrondvest is op de zekerheid van de eigen gevoelens en verlangens, maar op de mogelijkheid het onechte ik te realiseren;
3. perfectionisme, een zeer hoog ik-ideaal;
4. verloochening van de verachte gevoelens (de ontbrekende schaduw in het spiegelbeeld van Narcissus);
5. overmatig veel narcistische bezetting van objecten;
6. hevige angst voor verlies van liefde, en vandaar grote bereidheid tot aanpassing;
7. jaloezie op gezonde mensen;
8. sterke, maar afgekapselde en daarom niet geneutraliseerde agressies;
9. gevoeligheid voor krenkingen;
10. neiging tot schaamte- en schuldgevoelens;
11. rusteloosheid.

De depressie kan dus gezien worden als een signaal van *ik-verlies*, dat bestaat uit *verloochening* van de eigen gevoelsreacties en gewaarwordingen. Deze verloochening is begonnen ter wille van de aanpassing *uit levensbelang, uit angst voor het verlies van de liefde* van het object in de kinderjaren en blijft voortbestaan in de relatie met de introjecties. Daarom verwijst de depressie naar een zeer vroege stoornis. Al in het begin, in de zuigelingentijd, zijn bepaalde affectieve terreinen weggevallen die hadden kunnen leiden tot een evenwichtig zelfbewustzijn. Op grond van reconstructies bij analyses kan ik me voorstellen dat er kinderen zijn die zelfs hun vroegste gevoelens, bijvoorbeeld ontevredenheid, ergernis,

boosheid, pijn, genieten van het eigen lichaam en zelfs het gevoel van honger niet vrij hebben mogen beleven.*

Ontevredenheid en ergernis wekten bij de moeder twijfel aan *zichzelf* in haar rol als moeder, de pijn wekte angst en het ongeremde genieten van het eigen lichaam was soms aanleiding tot jaloezie, soms tot schaamte 'tegenover anderen' of schokte de reactievorming van de moeder (vgl. A. Miller, 1971). Zo heeft het kind soms al heel vroeg geleerd *hoe* het *niet mocht voelen* als het de liefde van de moeder niet op het spel wilde zetten.

Een patiënte die in het vierde jaar van haar analyse is, komt enkele weken na de geboorte van haar derde kind voor een sessie en vertelt hoe vrij en opgewekt ze zich voelt in de omgang met haar baby, in tegenstelling tot de beide vorige keren toen ze zich steeds overwerkt, gevangen en door het kind gebruikt, 'uitgebuit' voelde, in opstand kwam tegen de gerechtvaardigde eisen van het kind en daarbij zichzelf als heel slecht beschouwde – los van zichzelf als in een depressie. Misschien, zo zei ze, was het een verzet tegen de eisen van haar moeder geweest, want nu voelde ze niets van dien aard. De liefde die ze destijds had geprobeerd te veroveren, was nu helemaal vanzelf gekomen. Ze genoot van haar eenheid met het kind en met zichzelf. Dan komt het gesprek op haar moeder:

'Ik was de parel in de kroon van mijn moeder. Ze zei altijd: Maja kun je vertrouwen, die doet alles voor je. En dat deed ik ook, ik heb de kleintjes voor haar opgevoed zodat zij carrière kon maken in haar vak. En ze werd steeds beroemder, maar ik heb haar nooit gelukkig gezien. Hoe vaak heb ik niet 's avonds naar haar verlangd, de kleintjes huilden, ik troostte hen, maar huilde zelf nooit. Wie had er nu iets aan een huile-

*Men hoort wel eens moeders die vol trots vertellen dat hun baby's geleerd hebben hun honger te onderdrukken en, liefderijk afgeleid, rustig wachten tot het tijd is voor de voeding. Ik heb volwassenen gekend met dergelijke ervaringen (die door brieven bewezen konden worden), deze mensen wisten nooit zeker of ze echt honger hadden of dat ze zich dat 'maar verbeeldden', en leden onder de angst dat ze zouden flauwvallen van de honger.

rig kind? De liefde van mijn moeder kon ik alleen krijgen wanneer ik flink was, me beheerste, alles begreep, haar gedrag nooit in twijfel trok, nooit liet merken hoe ik haar miste, dat alles zou haar in haar vrijheid die ze nodig had, beperkt hebben. Dat zou op mij een negatief effect hebben gehad. Niemand zou destijds gedacht hebben dat die flinke, rustige, handige Maja zo eenzaam was en zo leed. Wat bleef mij anders over dan trots te zijn op mijn moeder en haar te helpen?

Hoe groter het gat in haar hart, des te groter moesten de parels in de kroon van mijn moeder zijn. Mijn arme moeder had die parels nodig omdat al haar activiteiten in wezen bedoeld waren om iets in haar zelf te onderdrukken, een of ander verlangen misschien, ik weet het niet... Misschien zou *zij* het ontdekt hebben als zij het geluk had gehad om méér dan alleen in biologisch opzicht moeder te worden. Het is niet haar schuld. Ze heeft zich echt wel ingespannen en was heel consciëntieus. Maar het geluk van de spontane liefde is haar niet geschonken.

En dat alles heeft zich herhaald met mijn Peter! Hoeveel uren heeft het kind zich niet moeten vervelen met dienstmeisjes, opdat ik kon afstuderen, waardoor ik me nog verder van mijzelf en van hem heb verwijderd? Hoe vaak heb ik hem niet in de steek gelaten zonder te merken wat ik hem aandeed, omdat ik mijn eigen verlatenheid nooit had mogen beleven? Pas nu begin ik er een vermoeden van te krijgen wat moederschap zonder kroon, zonder parels, zonder stralenkrans kan zijn.'*

* In een Duits vrouwentijdschrift dat graag taboes uit de weg wil ruimen, heb ik een ingezonden stuk gelezen waarin de tragische geschiedenis van een moederschap onverhuld wordt beschreven. Tot de kern van het probleem behoort dat deze moeder nooit de eigen tragiek of die van het kind heeft kunnen beleven, omdat haar eigen kindertijd waarmee ze emotioneel niets kon beginnen, de oorsprong van deze geschiedenis vormt. Het stuk besluit als volgt: 'En dan die borstvoeding! De baby werd verkeerd aangelegd en algauw kregen mijn tepels kloven. Mijn God, wat een rotgevoel. Over twee uur, dan komt hij weer, nog één... zo meteen... Als hij er dan was en lag te zuigen, huilde en vloekte ik vaak. Het werd zo erg dat ik niet

De sage van Narcissus schildert de tragiek van de narcistische stoornis. Narcissus, die zich in het water spiegelt, is verliefd op zijn *fraai gezicht*, waarop zijn moeder vast ook heel trots was. Ook de nimf Echo reageert op de kreten van de jongeling op wiens schoonheid ze verliefd is, zoals de moeders van onze patiënten. Echo's kreten bedriegen Narcissus. Ook zijn spiegelbeeld bedriegt hem doordat het alleen het volmaakte, schitterende deel van hem weergeeft, maar niet zijn andere zijden: zijn achterkant bijvoorbeeld en zijn schaduw blijven voor hem verborgen, horen niet bij het geliefde spiegelbeeld, worden buiten beschouwing gelaten.

Dit stadium van de extase is te vergelijken met de grootheidswaan, zoals het volgende – het allesverterende verlangen naar zichzelf – met de depressie. Narcissus wilde *niets anders dan de schone jongeling* zijn, hij verloochende zijn ware ik, wilde één worden met het fraaie spiegelbeeld. Dat leidde tot afstand doen van het ik, tot de dood of – in de versie van Ovidius – tot de verandering in een bloem. Deze dood is een logisch gevolg van de fixatie op het onechte ik. Want wij *leven*, verdiepen ons bestaan en verwerven beslissend inzicht niet alleen door 'mooie', 'goede', aangename gevoelens, maar vaak juist door ongemakkelijke, onaangepaste sentimenten,

meer kon eten en veertig graden koorts kreeg. Toen mocht ik ophouden met borstvoeding, en onmiddellijk voelde ik me beter. Van moedergevoelens heb ik lange tijd niets gemerkt. Als het kind dood was gegaan, dan had me dat niets kunnen schelen. En iedereen maar verwachten dat ik nu dolgelukkig was. Een vriendin, die ik in mijn wanhoop opbelde, zei dat liefde pas langzaam aan zou komen, als je aldoor met het kind bezig was, als het almaar om je heen was. Maar dat bleek niet zo te zijn. *Liefde* heb ik pas ontwikkeld toen ik weer kon gaan werken, en dan weer thuiskwam en het kind vond, als het ware als *afleiding, om mee te spelen*. Maar om jullie de waarheid te zeggen, een hondje zou hetzelfde hebben betekend. Nu hij langzamerhand groter wordt en ik merk *dat ik hem kan opvoeden, dat hij op me gesteld is, mij volkomen vertrouwt*, nu ontwikkelt zich een *tedere relatie*, en ik ben blij dat hij er is. [Cursiveringen van A.M.] Dit alles heb ik jullie geschreven omdat ik het gewoon goed vind als iemand eindelijk eens zegt dat moederliefde – laat staan moederinstinct – niet bestaat' (*Emma*, juli 1977).

waarvoor wij het liefst zouden vluchten: machteloosheid, schaamte, afgunst, jaloezie, verwarring, rouw. In de spreekkamer van de analyticus kunnen deze gevoelens beleefd worden en hun archaïsche vorm ontgroeien. In zoverre is die spreekkamer een spiegel van de innerlijke wereld van de analysant, die veel rijker is dan het 'fraaie gezicht'.

Narcissus is *verliefd* op zijn geïdealiseerde beeld, maar de 'Narcissus' met grootheidswaan of een depressie kan niet *echt van zichzelf houden*. Zijn geestdrift voor zijn onechte ik maakt niet alleen objectliefde onmogelijk, maar ook en bovenal de liefde voor de enige mens die hem volledig is toevertrouwd – de liefde voor zichzelf.

DEPRESSIEVE FASEN TIJDENS DE ANALYSE

Iemand met grootheidswaan zal slechts een analyticus opzoeken wanneer depressieve gevoelens hem te hulp komen. Zolang hij door middel van grootheidswaan tot afweer in staat is, veroorzaakt deze vorm van de narcistische stoornis geen zichtbaar lijden, alleen zullen familieleden (huwelijkspartner en kinderen) psychotherapeutische hulp moeten zoeken voor hun depressies en psychosomatische stoornissen. Tijdens de analyse komen wij de grootheidswaan, vermengd met de depressie, tegen. De depressie daarentegen komen wij bij vrijwel alle patiënten tegen, hetzij in de vorm van een manifest ziektebeeld, hetzij in afzonderlijke fasen van depressiviteit. Dergelijke fasen kunnen verschillende functies hebben:

1. *Signaalfunctie*

Elke analyticus weet dat er sessies zijn waarbij de patiënt binnenkomt met *klachten over depressiviteit* en ten slotte de spreekkamer in tranen verlaat, maar erg opgelucht en zonder depressie. Misschien heeft hij juist nu een lang opgekropte woede tegenover zijn moeder kunnen uitleven, of uitgespro-

ken dat hij de soevereiniteit van de analyticus wantrouwt, of voor het eerst de rouw ervaren over zoveel jaren ongeleefd leven of opnieuw boosheid over aanstaande vakantie en scheiding. Het doet er niet toe wat voor gevoelens het waren, het gaat er alleen om dat ze beleefd konden worden. Door de depressie is de nabijheid van die gevoelens, maar ook hun verloochening aangekondigd. Het uur van de analyse heeft de *doorbraak* van die gevoelens mogelijk gemaakt, en daarna is de depressieve stemming meteen verdwenen. Een dergelijke stemming kan *signaleren* dat verloochende gedeelten van het ik (gevoelens, fantasieën, verlangens, angsten) sterker worden zonder een uitweg te hebben gevonden in grootheidswaan.

2. *'Zichzelf omverrijden'*

Er zijn patiënten die altijd, wanneer ze tijdens een sessie heel dicht tot hun diepste innerlijk zijn genaderd en zich daar wel bij hebben gevoeld, een feestje organiseren of iets anders dat hun op dat moment totaal niet interesseert, waarbij ze zich opnieuw eenzaam en incompetent voelen. Een paar dagen later klagen ze over *vervreemding van zichzelf, leegte*; ze zouden het contact met hun gevoelens hebben verloren. Onbewust heeft de patiënt actief een situatie teweeggebracht die bij wijze van herhaling liet zien hoe het hem als kind vroeger was vergaan. Wanneer het bijvoorbeeld zichzelf was geweest in het spel, dus om met Winnicott te spreken 'creatief' was, werd het aangespoord tot presteren, tot iets 'beters', en zijn wereld, die net bezig was te ontstaan, werd *omvergereden*. Waarschijnlijk hebben de patiënten daar als kind al op gereageerd met emotionele teruggetrokkenheid en depressieve humeurigheid.

3. *'Zwanger zijn' van sterke affecten*

Patiënten bij wie de depressie is afgenomen, beleven depressieve fasen, soms weken achtereen, voordat *sterke affecten* uit hun kinderjaren *doorbreken*. Het is alsof de depressie het affect tegenhoudt. Wanneer het ervaren wordt, ontstaan er inzicht en een verbinding met primaire objecten, wat vaak gepaard gaat met verhelderende dromen. De patiënt voelt zich weer levenslustig, tot een nieuwe depressieve fase iets nieuws aankondigt. Deze situatie wordt bijvoorbeeld als volgt beschreven: 'Ik voel mijzelf niet meer, hoe is het mogelijk dat ik mezelf weer ben kwijtgeraakt? Ik sta niet meer in contact met mijn innerlijk. Alles is toch hopeloos. Het wordt toch nooit beter. Het heeft allemaal geen zin gehad. Ik verlang naar mijn vroegere levensvreugde.' Daarop kan dan een agressieve uitbarsting volgen, vol verwijten aan het adres van de analyticus, en pas na zo'n uitbarsting wordt een nieuw verband zichtbaar en treedt een nieuwe vitaliteit op.

4. *Confrontatie met introjecties*

Er zijn ook momenten van depressiviteit tijdens de analyse, nadat de patiënt begonnen is zich te verzetten tegen de eisen van zijn *introjecties*, bijvoorbeeld op het gebied van prestaties, maar daar nog niet echt vrij van is. Dan raakt hij nogmaals in het slop van de *zinloze hoge eisen* die hij zichzelf heeft gesteld, en pas het optreden van de depressieve stemming maakt hem daarop opmerkzaam. Dat gaat bijvoorbeeld als volgt: 'Eergisteren was ik gelukkig, mijn werk ging goed en vlot, ik schoot beter op voor mijn examen dan ik voor die hele week had gepland. Toen dacht ik: die goede stemming, daar moet je nu gebruik van maken, doe nu vanavond nóg een hoofdstuk. Ik heb die hele avond gewerkt, maar was al lusteloos, de volgende dag ging het helemaal niet meer, ik had het gevoel alsof ik achterlijk was geworden, ik kon niets meer opnemen. Ook had ik geen zin om mensen te zien, het was net als bij mijn vroegere depressies. Toen heb ik "terug-

gebladerd" en de plaats gevonden waar het begonnen was. Ik heb mijn geluksgevoel kapotgemaakt toen ik maar doorging met mezelf nog meer opdrachten te geven. En waarom? Toen herinnerde ik me hoe mijn moeder zei: "Wat heb je dat keurig gedaan, nu zou je ook dat nog..." Ik werd woedend en liet mijn boeken liggen. Plotseling had ik het vertrouwen dat ik wel zou merken wanneer ik weer zin in werken had. En dat heb ik natuurlijk ook gemerkt. Maar daarvoor was de depressie al verdwenen – op het moment dat ik begreep dat ik mezelf weer eens omver had gereden.'

DE INWENDIGE GEVANGENIS EN DE ANALYTISCHE ARBEID

De depressieve stemming die zich natuurlijk ook in psychosomatische ziekten kan uiten of verbergen, kent iedereen waarschijnlijk wel uit eigen ervaring. Als men goed nagaat, merkt men dat deze depressiviteit met een zekere regelmaat optreedt en de spontane levensvreugde afremt wanneer men een eigen impuls of een ongewenst gevoel heeft onderdrukt. Wanneer een volwassene bijvoorbeeld bij het verlies van een dierbaar iemand niet mag rouwen, maar met behulp van afleiding zijn verdriet probeert te vergeten, of wanneer hij uit angst voor het verlies van een vriendschap zijn verontwaardiging over het gedrag van de geïdealiseerde vriend onderdrukt, zal hij waarschijnlijk moeten rekenen op depressiviteit (tenzij de afweer van de grootheidswaan hem voortdurend terzijde staat). Wanneer hij tijdens de analyse begint te letten op deze samenhang, kan hij van zijn depressies *profiteren*: hij kan met behulp daarvan waarheden omtrent zichzelf ontdekken.

Een kind heeft die mogelijkheid nog niet. Het mechanisme van de zelfverloochening is dan nog niet te doorzien, en aan de andere kant wordt het kind veel meer dan de volwassene bedreigd door de hevigheid van zijn gevoelens wanneer het geen steunende, meelevende omgeving heeft. Winnicott (1969) vergelijkt de gevoelswereld van een zuigeling met die van een psychotische patiënt, en die vergelijking lijkt heel

overtuigend. Naast het gebrek aan structurering moet men de overeenkomst zoeken in de mateloze hevigheid van de gevoelens, die later alleen nog in de puberteit herhaald zal worden.

De herinnering aan het lijden tijdens de puberteit, het niet-begrijpen en niet-kunnen-ordenen van de eigen impulsen onthouden wij echter meestal beter dan de eerste narcistische dromen, die zich vaak verbergen achter het beeld van een idyllische kindertijd of achter een vrijwel totale amnesie aangaande de kinderjaren. Dat is misschien de reden waarom volwassen mensen minder vaak met nostalgie terugdenken aan de jaren van hun puberteit dan aan hun kindertijd. De mengeling van verlangen, verwachting en angst voor teleurstelling, waarmee voor veel mensen feesten die zij uit hun jeugd kennen, gepaard gaan, is misschien te verklaren, naar Winnicott (1969) denkt, uit het zoeken naar de *intensiteit* van de gevoelens uit de eigen kinderjaren, die echter onherhaalbaar is.

Juist omdat de gevoelens van het kind echter zo hevig zijn, moet de onderdrukking daarvan ernstige gevolgen hebben. Hoe sterker de gevangene is, des te dikker moeten de gevangenismuren zijn om de latere emotionele groei te bemoeilijken of zelfs geheel te verhinderen.

Wanneer een patiënt een paar maal tijdens de analyse heeft beleefd dat de doorbraak van intense vroeg-kinderlijke gevoelens, die gekenmerkt worden door de specifieke kwaliteit van het niet-begrijpen, een langdurige depressiviteit kan opheffen, zal langzaam maar zeker zijn houding tegenover die 'ongewenste gevoelens', vooral tegenover pijn, veranderen. Hij ontdekt dat hij niet meer dwangmatig het vroegere schema (teleurstelling – onderdrukking van de pijn – depressie) hoeft te volgen omdat hij nu een andere mogelijkheid heeft om mislukkingen te verwerken, namelijk het *beleven* van de pijn. Alleen op die manier kan hij emotioneel toegang krijgen tot zijn vroegere belevenissen, dat wil zeggen: tot die gedeelten van zijn ik en zijn levensgeschiedenis die tot dan toe verborgen waren. Een patiënt heeft dat in de slotfase van zijn analyse als volgt beschreven: 'Ik heb geen nieuw inzicht

gekregen door mijn mooie, aangename gevoelens, maar door de gevoelens waartegen ik me het sterkst heb verzet: gevoelens waardoor ik me armzalig voelde, klein, boosaardig, machteloos, beschaamd, veeleisend, haatdragend of verward. En vooral treurig en eenzaam. Maar juist na dergelijke, zolang vermeden ervaringen wist ik met zekerheid dat ik iets in mijn leven *vanbinnenuit had begrepen*, iets dat ik in geen enkel boek had kunnen vinden.'

Deze patiënt beschrijft eigenlijk het proces van het *creatieve inzicht* in de psychoanalyse. Interpretaties spelen bij dit proces een belangrijke rol. Zij kunnen het begeleiden, steunen, aanmoedigen, maar ook hinderen, afremmen, vertragen, ja zelfs onmogelijk maken of laten wegschrompelen tot intellectueel inzicht. Een patiënt met narcistische stoornissen is namelijk heel gauw bereid zijn plezier in het ontdekken en in de zelfexpressie op te geven, om zich aan te passen bij de denkbeelden van zijn analyticus – uit angst diens aandacht, begrip en medeleven, waarop hij zijn leven lang heeft gewacht, te verspelen. Dat zo iets helemaal niet hoeft te gebeuren, kan hij, op grond van zijn vroegste ervaringen met zijn moeder, niet geloven. Wanneer hij echter toegeeft aan die angst en zich aanpast, glijdt de analyse af naar het onechte ik, en het ware ik blijft verborgen en onontwikkeld. Het is daarom van eminent belang dat de analyticus geen narcistisch beslag legt op de patiënt, dat wil zeggen: hij moet niet vanuit zijn eigen behoeften verbanden leggen die de patiënt *nu juist bezig is met behulp van zijn gevoelens zelf te ontdekken.* Anders gedraagt hij zich als een vriend die een gevangene in zijn cel te eten brengt, juist op het moment dat deze de gelegenheid krijgt zijn cel te verlaten en de eerste nacht misschien onbeschermd en hongerig, maar in vrijheid door te brengen. Omdat voor deze stap in het ongewisse veel moed nodig is, kan het gebeuren dat de gevangene de gelegenheid voorbij laat gaan en in de gevangenis blijft, en zich troost met zijn eten en zijn gevoel van geborgenheid.

Het bewustzijn van de breekbaarheid van een creatief proces wil natuurlijk niet zeggen dat de analyticus zich hoofdzakelijk zwijgend en vijandig moet opstellen, maar alleen dat

hij voorzichtig moet zijn omdat er sprake is van breekbaarheid. Wanneer de analyticus *de behoefte aan ontdekkingen bij de patiënt respecteert*, kan bijvoorbeeld de herhalingsdwang, wanneer de indirecte signalen begrepen worden, heel nuttig zijn voor de creatieve ontdekking van het ik. Dat gebeurt door middel van telkens nieuwe ensceneringen, waarin een oude, nooit herinnerde situatie voor het eerst bewust kan worden beleefd; zo kan de patiënt de tragiek daarvan voor het eerst begrijpen en daar ten slotte ook om rouwen. Tot de dialectiek van het rouwen behoort echter dat dergelijke ervaringen de ontdekking van het ik aan de ene kant vergemakkelijken, maar deze anderzijds veronderstellen (vgl. p. 25 v.).

Het pendant van de depressie *binnen de narcistische stoornis* is de grootheidswaan. Daarom kan een patiënt tijdelijk bevrijd worden van zijn depressie, wanneer de psychotherapeut erin slaagt hem te laten delen in zijn eigen grootheidswaan, dat wil zeggen: wanneer hij de patiënt in staat stelt zich als het ware als onderdeel van de geïdealiseerde therapeut eveneens groot en sterk te voelen. De narcistische stoornis uit zich dan gedurende zekere tijd op een andere manier, maar blijft bestaan. De *bevrijding van beide vormen* van de narcistische stoornis tijdens de analyse zal echter zonder diepgaande rouw onmogelijk zijn. In staat zijn tot rouwen, dat wil zeggen: afstand doen van de illusie van de eigen 'gelukkige' kinderjaren, geeft de depressieve mens zijn levensvreugde en creativiteit terug en kan de mens met grootheidswaan – als deze al ooit om analyse vraagt – bevrijden van de inspanningen en de afhankelijkheid van zijn sisyfusarbeid. Wanneer een mens tijdens een langdurig proces kan beleven dat hij nooit bemind is als het kind dat hij was, maar vanwege zijn prestaties, successen en kwaliteiten, dat hij zijn kinderjaren aan deze 'liefde' heeft opgeofferd, dan zal hij daardoor innerlijk hevig geschokt worden, maar er zal een dag komen dat hij het verlangen voelt om op te houden met het zoeken naar die liefde. Hij zal in zichzelf de behoefte ontdekken om zijn ware ik te zijn en niet meer liefde te moeten verdienen, een liefde die hem in wezen toch met lege handen achterlaat omdat zij gericht is op het onechte ik, dat hij net bezig is af te leggen.

De bevrijding van de depressie leidt niet tot aanhoudende opgewektheid of tot afwezigheid van verdriet, maar tot levensvreugde, dat wil zeggen: tot de vrijheid om spontaan optredende gevoelens waar te kunnen maken. Het behoort bij de verscheidenheid van het leven dat zulke gevoelens niet altijd opgewekt, 'mooi' en 'goed' kunnen zijn, maar de gehele scala van het menselijke openbaren, dat wil zeggen: ook afgunst, jaloezie, woede, verontwaardiging, hebzucht, vertwijfeling en rouw. Zo'n vrijheid is echter onbereikbaar wanneer de wortels daarvan in de kinderjaren zijn afgesneden. Daarom is contact met het ware ik voor een mens met een narcistische stoornis pas mogelijk wanneer hij niet meer bang hoeft te zijn voor de intense, 'psychotische' gevoelswereld van zijn vroegste jeugd. Nadat deze gevoelens tijdens de analyse zijn beleefd, zijn zij niet langer vreemd en bedreigend en hoeven ze niet meer verborgen te blijven achter de gevangenismuren van de illusie.

Adviezen voor de 'omgang' met depressieve patiënten (bijvoorbeeld de agressie van binnen naar buiten keren) hebben vaak een duidelijk manipulatief karakter. S. Levin is van mening dat men de patiënt moet laten zien dat 'zijn wanhoop niet rationeel is', anderen zeggen dat men hem zijn 'overgevoeligheid' bewust zou moeten maken (vgl. R. Fischer, 1976). Een dergelijk optreden zou volgens mij het onechte ik en de emotionele aanpassing, dat wil zeggen: in wezen ook de depressie verder ondersteunen. Wanneer wij dat niet willen, moeten wij *alle* gevoelens van de patiënt serieus nemen. Juist zijn overgevoeligheid, zijn schaamte, zijn zelfverwijt (hoe vaak weet een depressieve patiënt best dat hij overgevoelig reageert en hoezeer verwijt hij dat zichzelf!) zijn immers de *rode draad van de analyse, ook al begrijpen wij nog niet* waarop zij in werkelijkheid betrekking hebben. En hoe onrealistischer dergelijke gevoelens zijn, hoe minder ze 'passen' bij de realiteit van nu, des te duidelijker blijkt daaruit dat zij *reageren op onbekende situaties die nog ontdekt moeten worden.* Wanneer het gevoel in kwestie echter niet beleefd wordt, maar 'uit het hoofd gepraat', dan kan ook de ontdekking niet plaatsvinden, en triomfeert de depressie.

Een veertigjarige patiënte kon na een langdurige depressieve periode, die gepaard ging met zelfmoordgedachten, eindelijk haar heftige, zeer vroege ambivalentie beleven in de overdracht. Daarop volgde eerst geen merkbare opluchting, maar een tijd vol rouw en tranen. Aan het eind van deze periode zei ze: 'De wereld is niet veranderd, er is veel om mij heen dat slecht en boosaardig is, en dat zie ik nog duidelijker dan vroeger. Maar desondanks – voor het eerst vind ik echt dat het leven de moeite waard is. Misschien omdat ik het gevoel heb dat ik voor het eerst *mijn eigen leven leef*. En dat is een spannend avontuur. Maar ik begrijp nu mijn zelfmoordgedachten beter, vooral die uit mijn jeugd – ik vond het zinloos om verder te leven – eigenlijk, omdat ik steeds het leven van een ander had geleefd, een leven dat ik helemaal niet wilde en dat ik best had willen weggooien.'

EEN SOCIAAL ASPECT VAN DE DEPRESSIE

Men zou zich kunnen afvragen: is het onvermijdelijk dat aanpassing leidt tot depressies? Is het niet mogelijk, en bestaan daar ook geen voorbeelden van, dat emotioneel aangepaste mensen een heel tevreden leven leiden? Zulke voorbeelden zijn er, met name in het verleden, want de depressie is de ziekte van onze tijd. In culturen die nog leefden binnen een afgeschermd waardensysteem, bijvoorbeeld het orthodoxe jodendom binnen het getto, of de negers in de zuidelijke staten honderd jaar geleden, was een aangepast mens weliswaar niet autonoom, bezat hij ook geen eigen individueel *identiteitsgevoel* (in onze betekenis) dat hem steunde, maar vond hij steun in de groep. Het gevoel dat hij een 'vrome jood' was of een 'trouwe slaaf', schonk hem een stuk zekerheid in deze wereld. Natuurlijk kwamen ook daar uitzonderingen voor, mensen die daar geen genoegen mee namen en sterk genoeg waren om uit hun milieu los te breken. Tegenwoordig is een dergelijke afkapseling van één bepaalde groep nauwelijks meer mogelijk. Daardoor moet het individu een houvast in zichzelf vinden als hij geen speel-

bal wil worden van verschillende belangen en ideologieën. Dat houvast in het eigen ik, dat wil zeggen: in het *contact met de eigen werkelijke behoeften en gevoelens* en de *mogelijkheid om deze tot uitdrukking te brengen*, wordt voor de mens dus enerzijds *van levensbelang*, maar anderzijds wordt zo iets door het leven in verscheidene, onderling afwijkende waardensystemen enorm bemoeilijkt. Dat verklaart waarschijnlijk de snelle toename van het aantal depressies in onze tijd, en de fascinatie die allerlei groepen uitoefenen.

In het gedeeltelijk aangepaste kind sluimeren krachten die zich tegen die aanpassing verzetten. Bij grote kinderen, vooral in de puberteit, gaan die krachten een bondgenootschap aan met nieuwe waarden, die vaak tegengesteld zijn aan die van de ouders; zij stellen zich dus nieuwe idealen en proberen die te realiseren. Omdat dit zoeken naar idealen echter niet geworteld is in de ervaring van de eigen ware behoeften en gevoelens, zal zo'n jongere zich *op dezelfde manier aanpassen* aan nieuwe idealen als vroeger aan zijn ouders. Hij zal opnieuw zijn ware ik opgeven en verloochenen om door de erfgenaam van het primaire object (hetzij in het ik-ideaal, hetzij in de groep) te worden erkend en bemind. Maar dat alles helpt niet echt tegen de depressie. Zo iemand is namelijk niet zichzelf, hij kent zichzelf niet en houdt ook niet van zichzelf; hij doet al het mogelijke om door een narcistisch bezet object net zo bemind te worden als eens in zijn kinderjaren nodig zou zijn geweest. Wat toen op het juiste moment onmogelijk was, kan echter nooit meer worden ingehaald.

De volgende twee voorbeelden kunnen een dergelijke ontwikkeling veraanschouwelijken:

1. Een jonge vrouw wilde zich losmaken uit het patriarchale gezin waarin de moeder geheel afhankelijk was van de vader. Ze trouwt met een onderdanige man, lijkt alles anders te doen dan haar moeder. Haar man maakt er geen bezwaar tegen dat ze in de gemeenschappelijke woning slaapt met haar vrienden. Zij zelf weigert gevoelens van jaloezie en tederheid en zou zonder zich emotioneel te binden met veel mannen willen omgaan, om zich, net als een man, autonoom te voelen. Haar behoefte aan 'progressiviteit' gaat echter zo ver dat

ze zich door haar vrienden, als die daar zin in hebben, laat mishandelen en vernederen, waarbij zij al haar gevoelens van *krenking* en *woede onderdrukt*, omdat ze denkt dat ze op die manier vrij van vooroordelen en modern is. Zo laat ze haar kinderlijke gehoorzaamheid, maar ook de totale afhankelijkheid van haar moeder tegenover haar vader voortleven in deze relaties. Van tijd tot tijd lijdt ze onder zware depressies.

2. Een patiënt uit een Afrikaans gezin is alleen met zijn moeder opgegroeid; zijn vader is gestorven toen de patiënt nog heel klein was. De moeder houdt vast aan traditionele gebruiken en staat het kind niet toe op enige wijze zijn kinderlijke narcistische en libidineuze behoeften te ervaren, laat staan uit te leven. Aan de andere kant masseert ze regelmatig zijn penis, tot aan de puberteit, naar zij zegt op doktersadvies. Als volwassene maakt de zoon zich los van zijn moeder en haar milieu en trouwt met een aantrekkelijke Europese vrouw uit volstrekt andere kring. Is het toevallig of aan zijn instinct toe te schrijven dat deze vrouw hem hevig kwelt, vernedert, onzeker maakt, en dat hij totaal niet tegen haar is opgewassen, maar haar ook niet kan verlaten? Dit sadomasochistische huwelijk is, evenals het andere voorbeeld, een poging om met behulp van een ander systeem los te breken uit het maatschappelijk systeem van de ouders. De patiënt heeft zich wel kunnen bevrijden van de moeder van zijn adolescentie, maar is emotioneel gebonden gebleven aan de oedipale en pre-oedipale moeder, die zijn echtgenote moest vervangen zolang hij zijn gevoelens uit die vroege kinderjaren niet mocht beleven. In de analyse kwam hij tegenover de oorspronkelijke ambivalentie te staan. Het was ontzaglijk pijnlijk voor hem om te beseffen hoezeer hij als kind zijn moeder had bewonderd, maar zich tegelijkertijd in zijn hulpeloosheid door haar misbruikt had gevoeld, hoe hij haar had bemind en gehaat, hoe hij aan haar overgeleverd was geweest. Deze gevoelens beleefde de patiënt na vier jaar analyse, en dat had tot gevolg dat hij de perversies van zijn echtgenote niet meer nodig had en van haar kon scheiden, maar tegelijkertijd in staat was haar veel realistischer, ook in positieve zin, te bezien.

Wanneer men begrijpt dat de depressie neerkomt op het prijsgeven van het ware ik ter wille van het voortbestaan van het object, kan men in deze visie de hoofdelementen van de belangrijkste theorieën over de depressie terugvinden:

1. Freuds gedachte van de *ego-verzwakking* staat natuurlijk centraal in deze visie (vgl. Freud, *Trauer und Melancholie*, 1917).

2. Het keren van de *agressie tegen het ik*, zoals K. Abraham dat heeft beschreven, is eveneens sterk verwant met de gedachte van het ik-verlies zoals ik dat geprobeerd heb te beschrijven. Het 'doden' van voor het primaire object ongewenste impulsen, behoeften en fantasieën is een agressieve daad jegens het ik. Afhankelijk van de specifieke situatie in de kindertijd kunnen de gevoelens die door de depressieve mens worden 'gedood', variëren, het gaat niet uitsluitend om agressieve impulsen.

3. W. Joffe en J. Sandler definiëren de depressie als een mogelijke *reactie op de pijn* (= onlust) die de discrepantie tussen de representatie van het reële en van het ideale ik oproept. Wanneer deze representaties samenvallen, voelt de patiënt zich goed. In de taal van de objectrelatie zou men kunnen zeggen: de representatie van het ideale ik is de erfgenaam van het primaire object, wiens goedkeuring en liefde het welzijn garanderen, zoals de discrepantie het gevaar van verlies van liefde met zich meebrengt. Als men die pijn zou kunnen riskeren en beleven, dan zou er geen sprake zijn van depressie. Daartoe zou echter een 'ondersteunende' omgeving nodig zijn geweest.

4. Volgens E. Jacobson ten slotte ontstaan de voorwaarden voor de ontwikkeling van een depressie wanneer het *verlies van het ideale object verloochend* wordt. Met verlies bedoelt men hier niet alleen een reële scheiding van het ik-object en teleurstellingen die traumatiseren omdat ze niet bij de desbetreffende fasen passen, maar ook de niet-beschikbaarheid van het ik-object.

Mensen met een narcistische stoornis heeft het *ontbroken aan een beschikbaar ik-object* in de symbiotische fase en aan *een 'bruikbaar' object, zoals Winnicott dat heeft gedefinieerd* (vlg. 1973), dat zijn 'destructie' zou hebben overleefd. *Zowel de mens met grootheidswaan als de depressieve patiënt verloochent deze realiteit volledig*, doordat ze leven alsof de beschikbaarheid van het ik-object nog te redden is: de mens met grootheidswaan in de illusie van het succes, de depressieve mens steeds in de angst dat hij het ik-object zal verliezen. Geen van beiden kan echter erkennen dat dit verlies, respectievelijk deze afwezigheid, in het verleden *al tot stand is gekomen*, en dat niets ter wereld daarin verandering zal kunnen brengen.

Over de minachting

... zou God geen uitweg vinden, geen vorm van superioriteit, geen bedrog... zoals volwassenen en machtige mensen er immers ook altijd in slaagden ten slotte toch nog te winnen, je uiteindelijk toch nog beschaamd te maken, je niet voor vol aan te zien, je onder het vervloekte mom van welwillendheid te vernederen?

Hermann Hesse, *Die Kinderseele*

DE VERNEDERING VAN HET KIND, DE MINACHTING VOOR DE ZWAKHEID EN HOE DAT VERDER GAAT. VOORBEELDEN UIT HET DAGELIJKS LEVEN

Toen ik eens met vakantie was, cirkelden mijn gedachten rond het thema 'minachting', en ik las een aantal notities door die ik vroeger naar aanleiding van verscheidene analyses over dat onderwerp had gemaakt. Ik had mezelf daardoor gesensibiliseerd, en daaraan is het waarschijnlijk toe te schrijven dat een heel gewoon tafereeltje, niets spectaculairs, iets dat vermoedelijk vaak voorkomt, veel meer indruk op me maakte dan anders. Ik zal mijn gedachten over dit onderwerp inleiden met de beschrijving van dat tafereeltje, omdat ik daarmee zonder gevaar van indiscretie kan illustreren wat ik bij mijn psychoanalytisch werk heb geleerd.

Tijdens een wandeling liep er een jong echtpaar voor me, twee lange mensen, en naast hen holde een jengelend jongetje van een jaar of twee. (We zijn gewoon dergelijke situaties vanuit de volwassene te bezien, maar ik wil expres proberen hier de ervaring van het kind weer te geven.) De ouders hadden juist bij een stalletje ijslollys gekocht en likten daar smakelijk aan. De kleine jongen wilde ook zo'n stokje heb-

ben. De moeder zei hartelijk: 'Kom maar, je mag een hapje van mij. Zo'n heel ijsje is te koud voor jou.' Het kind wilde geen hapje nemen, het stak zijn hand uit naar het stokje, maar dat gaf de moeder hem niet. Hij huilde wanhopig, en toen herhaalde de situatie zich met de vader: 'Hier, jochie,' zei de vader vriendelijk, 'neem maar een hapje van mij.' 'Nee, nee,' riep het kind, het begon weer te hollen, wilde zichzelf afleiden, maar kwam telkens weer terug en keek afgunstig en bedroefd omhoog, waar die twee grote mensen tevreden en eendrachtig hun ijsje nuttigden. Telkens weer bood een van de ouders hem een hapje aan, telkens weer stak het kind zijn handje uit naar het stokje, en dan trok de volwassen hand met het kostbare bezit zich weer terug. En hoe meer het kind huilde, des te meer amuseerden de ouders zich. Ze moesten vreselijk lachen en hoopten door hun lachen ook het kind te kunnen opmonteren: 'Toe nou, zo erg is het toch niet, wat maak je een kabaal.' Op een gegeven moment ging het kind op de grond zitten, met de rug naar zijn ouders, en begon kiezelsteentjes over zijn schouder in de richting van zijn moeder te gooien, maar vervolgens stond het opeens op en keek ongerust of zijn ouders er nog waren. Toen de vader het stokje van zijn ijsje grondig had afgelikt, gaf hij het aan het kind en liep door. De jongen probeerde vol verwachting aan het houtje te likken, bekeek het, gooide het weg, wilde het weer oprapen, deed dat niet, en een diep, eenzaam snikken vol teleurstelling schokte zijn lijfje. Daarna draafde hij braaf achter zijn ouders aan.

Het leek mij duidelijk dat de kleine jongen niet gefrustreerd werd in zijn 'orale driftverlangen', want hij had meermalen de kans gekregen een hapje te nemen, maar hij werd voortdurend gekrenkt en gefrustreerd in zijn *narcistische behoeften*. Ze hadden *niet begrepen* dat hij net als de anderen het stokje *in zijn hand* wilde houden, erger zelfs – er werd om gelachen, ze hadden *gespot met zijn behoefte*. Hij stond tegenover twee reuzen die elkaar, trots op hun consequente houding, ook nog steunden, terwijl hij helemaal alleen was met zijn verdriet, kennelijk nog niets anders kon zeggen dan 'nee' en met zijn gebarentaal (die heel expressief was) niet kon doordrin-

gen tot zijn ouders. Er was niemand die voor hem pleitte.*

Men kan zich afvragen waarom deze ouders zich zo onempathisch gedroegen. Waarom kwamen ze geen van beiden op het idee het ijsje wat sneller op te eten of desnoods de helft ervan weg te gooien om een *eetbare rest* aan het kind te geven, samen met het stokje? Waarom moesten ze allebei zo lachen, likten ze zo langzaam en bleken ze zo onaangedaan, terwijl de vertwijfeling van hun kind zo duidelijk was? Het waren geen boosaardige of koele ouders, de vader praatte heel hartelijk met het kind. Toch legden zij een tekort aan empathie aan de dag, althans op dat moment. Dat raadsel is alleen te verklaren wanneer men de gedachte wil aanvaarden dat ook de ouders onzekere kinderen zijn, die nu eindelijk een zwakker wezentje in hun macht hebben, een kind bij wie ze zich sterker voelen. Ieder kind heeft wel eens meegemaakt dat men bijvoorbeeld lachte om zijn angst en zei: 'Dáár hoef je toch niet bang voor te zijn.' Het kind voelt zich dan beschaamd en veracht omdat het het gevaar niet op zijn juiste waarde heeft kunnen taxeren, en het zal deze gevoelens bij de eerste de beste gelegenheid doorgeven aan een nog jonger kind. Dergelijke gevoelens komen in alle nuances en schakeringen voor. Het gemeenschappelijke is dat de angst van het zwakke, hulpeloze kind de volwassene een gevoel van kracht geeft, en ook de mogelijkheid om de angst (bij anderen) te manipuleren, wat hij met zijn eigen angst immers niet kan. (Vgl. p. 31 v.)

Het staat vast dat deze kleine jongen over twintig jaar, of al eerder, met zijn broers en zusjes deze geschiedenis met het ijsje zal naspelen, maar dan zal *hij* de baas zijn en de ander het hulpeloze, afgunstige, machteloze, kleine schepseltje, dat hij nu eindelijk niet meer met zich mee hoeft te dragen, maar kan afkapselen en buiten zichzelf kan plaatsen.

De *minachting* voor zulke kleinere, zwakkere mensen is dus

*Wat is zo'n situatie overigens *onrechtvaardig*: één kind tegenover twee sterkere volwassenen, als voor een muur; wij noemen het 'consequente opvoeding' wanneer we het kind niet toestaan zich bij de ene ouder te beklagen over de andere.

de beste bescherming tegen de doorbraak van eigen gevoelens van machteloosheid, het is de expressie van de afgekapselde zwakheid. Iemand die sterk is en zich bewust is van zijn onmacht omdat hij deze heeft beleefd, hoeft zijn kracht niet te demonstreren door middel van minachting.

Ook de oedipale gevoelens van onmacht, jaloezie en verlatenheid worden door menige volwassene vaak pas in zijn kind ervaren, omdat hij in zijn eigen kinderjaren geen gelegenheid heeft gehad ze bewust te ervaren. Ik heb op pagina 26 v. een patiënt beschreven die dwangmatig vrouwen moest veroveren, verleiden en verlaten, totdat hij tijdens de analyse kon beleven hoe hij zelf herhaaldelijk was verlaten door zijn moeder. Hij herinnerde zich toen hoe hij 's nachts voor de gesloten slaapkamerdeur van zijn ouders was betrapt en uitgelachen, en beleefde in de analyse voor het eerst de gevoelens van vernedering en verachting van toen.

De niet-beleefde oedipale gevoelens van pijn kan men 'kwijtraken' wanneer men ze delegeert aan het eigen kind. Ongeveer op de manier van het boven beschreven tafereeltje met het ijsje: 'Zie je wel, wij zijn groot, wij *mogen* dat, voor jou is het "te koud", pas als je groot bent mag je zo ongehinderd genieten als wij.' Het is – in de oedipale fase – niet *de negatie van de drift* die *het kind vernedert*, maar de *minachting voor zijn driftverlangens*. Het is mogelijk dat de narcistische component van het oedipale verdriet in het algemeen versterkt wordt doordat de ouders door hun demonstratieve 'groot-zijn' zich onbewust wreken op het kind voor de eigen krenkingen. In de nieuwsgierige ogen van het kind zien zij het eigen vernederende verleden, en dat moeten zij afweren met de macht die zij nu bezitten.

In veel maatschappijvormen worden meisjes nog eens extra gediscrimineerd omdat zij meisjes zijn. Omdat vrouwen echter macht hebben over het pasgeboren kind en de zuigeling, geven de voormalige meisjes deze ondergane minachting door aan hun kind wanneer het nog heel jong is. De volwassen man idealiseert dan zijn eigen moeder, omdat iedereen graag de gedachte koestert echt te zijn bemind, en hij minacht andere vrouwen op wie hij wraak kan nemen in

plaats van op zijn moeder. En deze vrouwen, de volwassen, vernederende vrouwen, hebben meestal weer geen andere mogelijkheid om deze last van zich af te zetten dan het eigen kind. Daar mag alles in het verborgene en ongestraft gebeuren; het kind kan het immers aan niemand vertellen, behalve misschien later in de vorm van een perversie of dwangneurose, waarvan de taal echter zodanig gecodeerd is dat de moeder niet wordt verraden.

De minachting is het wapen van de zwakke, een bescherming tegen bepaalde eigen ongewenste gevoelens. En de oorsprong van elke vorm van minachting en discriminatie is de meer of minder bewuste, ongecontroleerde, verborgen en *door de maatschappij* (behalve in het geval van doodslag of zware lichamelijke mishandeling) *getolereerde machtsuitoefening van de volwassene over het kind.* Wat de volwassene met de ziel van zijn kind doet, mag hij helemaal zelf weten, die is zijn eigendom, zoals de burgers in een totalitaire staat het eigendom van hun regering zijn. Zolang wij ons niet sensibiliseren voor het lijden van het kleine kind, blijft deze machtsuitoefening een normale 'condition humaine', niemand let erop, niemand neemt het serieus, het wordt door iedereen gebagatelliseerd, het zijn immers *'maar kinderen'.* Die kinderen groeien echter binnen twintig jaar op tot volwassenen die hun eigen kinderen dat alles betaald *moeten* zetten. Ze zullen zich tot het uiterste inspannen om wreedheid 'in de wereld' te bestrijden, maar van binnen weten ze dat wreedheid bestaat; deze kunnen zij echter niet meer bewust beleven – een dergelijk weten moet verborgen blijven achter de idealisering van een heerlijke kindertijd.

Het is te hopen dat de hardnekkigheid van deze 'overerving' van discriminatie van de ene generatie op de volgende misschien wat afgezwakt kan worden door *emotionele bewustwording* – vooral de meer 'verfijnde', subtiele vormen daarvan.

Iemand die oorvijgen geeft of slaat of bewust beledigt, *weet* dat hij de ander pijn doet. Hij weet wat hij doet. Hoe vaak hebben echter onze ouders en wij zelf tegenover onze kinderen *niet* geweten hoe pijnlijk, hoe diep en hoe blijvend wij

hun ontkiemend ik hebben gekwetst?

Het moet een groot geluk genoemd worden wanneer onze kinderen dat merken en het ons kunnen zeggen, want dan zullen zij de generaties lang overgeleverde ketenen van macht, discriminatie en minachting kunnen afleggen. Ze zullen hun machteloosheid niet meer met macht hoeven af te weren wanneer ze de vroeg-kinderlijke machteloosheid en narcistische woede bewust hebben beleefd. In de meeste gevallen echter blijft het *eigen kinderleed* voor de mens affectief verborgen en wordt daarom een *verborgen bron voor nieuwe, soms zeer subtiele vernederingen in de volgende generatie.* Wij beschikken in zo'n geval over verscheidene afweermechanismen, zoals verloochening (bijvoorbeeld van het eigen leed), rationalisatie ('ik ben verplicht mijn kind op te voeden'), verplaatsing ('niet mijn vader, maar mijn zoon doet mij pijn'), idealisering ('de klappen van mijn vader hebben mij goed gedaan') enzovoort, maar vooral het mechanisme van de omzetting van het passieve lijden in actief gedrag. De volgende voorbeelden illustreren de opvallende overeenkomst in de afweer van het eigen lot als kind bij mensen die naar persoonlijkheidsstructuur en ontwikkelingsniveau, aanzienlijk van elkaar verschillen.

Een Griekse boerenzoon, circa dertig jaar oud, eigenaar van een klein restaurant in West-Europa, vertelt met trots dat hij geen alcohol drinkt en dat hij dat aan zijn vader te danken heeft. Toen hij eens op vijftienjarige leeftijd dronken thuiskwam, was hij door zijn vader zo geslagen dat hij zich een week lang vrijwel niet had kunnen bewegen. Sindsdien voelde hij zo'n weerzin jegens alcohol dat hij nooit meer een druppel kon drinken, hoewel hij er beroepshalve dagelijks mee te maken had. Toen ik hoorde dat hij binnenkort zou trouwen, vroeg ik of hij nu zijn kinderen ook zou slaan. 'Natuurlijk,' zei hij, 'alleen door middel van slaag kun je een kind goed opvoeden. Dat is de beste methode om respect te krijgen. In aanwezigheid van mijn oude vader zal ik bijvoorbeeld nooit roken, hoewel hij zelf wel rookt – dat is een symbool van mijn respect voor hem.' Deze man maakte geen domme of onsympathieke indruk, maar hij had slechts een

geringe schoolopleiding achter de rug. Men zou zich dus aan de illusie kunnen overgeven dat voorlichting het proces van de psychische vernietiging uiteindelijk zou kunnen tegengaan.

Maar hoe staat het met die illusie in het volgende voorbeeld, waar het om een ontwikkeld man gaat?

Een begaafde Tsjechische schrijver leest in een stad in de Bondsrepubliek voor uit eigen werk. Daarna volgt een gesprek met het publiek, waarbij men hem vragen stelt over zijn leven, waarop hij onbevangen antwoordt. Hoewel hij destijds had meegewerkt aan de Praagse Lente, genoot hij nu veel vrijheid en kon hij ook vaak naar het Westen reizen, vertelde hij. Hij beschreef verder de ontwikkelingen van de laatste jaren in zijn land. Wanneer hem gevraagd wordt naar zijn kinderjaren, vertelt hij met stralende ogen over zijn zeer begaafde, veelzijdige vader, die hem had aangemoedigd en een echte vriend voor hem was geweest. Alleen aan zijn vader had hij zijn eerste verhalen kunnen toevertrouwen. Zijn vader was heel trots op hem en ook als hij hem sloeg, wat vaak gebeurde als straf voor vergrijpen die zijn moeder aan zijn vader door vertelde, was hij trots als zijn zoon niet huilde. Omdat hij voor tranen extra slaag kreeg, leerde het kind zijn tranen in te slikken en het was zelfs trots op het feit dat het zijn bewonderde vader door zijn dapperheid een zo groot geschenk kon geven. Deze man praatte over regelmatig geslagen worden alsof het de gewoonste zaak van de wereld was (wat het voor hem natuurlijk ook was) en zei vervolgens: 'Het heeft me geen kwaad gedaan, het heeft me voorbereid op het leven, me hard gemaakt, me geleerd mijn tanden op elkaar te zetten. En daarom heb ik me zo goed kunnen ontwikkelen in mijn beroep.'

In tegenstelling tot deze Tsjechische schrijver vertelt de filmregisseur Ingmar Bergman in een televisie-uitzending heel bewust en met veel meer begrip voor samenhang over zijn kindertijd die, zoals hij zei, een geschiedenis vol vernederingen was; vernedering was de belangrijkste opvoedingsmethode geweest. Hij moest bijvoorbeeld wanneer hij in zijn broek had geplast, de hele dag verder een rood pakje dragen,

zodat iedereen het kon zien en hij zich moest schamen. Hij was de jongste van de twee zoons van een dominee. In het televisie-interview beschreef hij een scène die zich meermalen had afgespeeld in zijn jeugd: zijn oudere broer wordt door zijn vader op zijn rug geslagen. Zijn moeder dept de bloedende rug van zijn broer met watten. Hij zelf zit erbij en kijkt toe. Deze scène beschrijft Bergman zonder zichtbare ontroering, koel bijna. Men ziet het voor zich hoe hij daar als kind rustig zit en toekijkt. Hij is bepaald niet weggelopen, heeft zijn ogen niet dichtgeknepen, heeft geen kik gegeven. Men krijgt de indruk dat dit tafereel zich weliswaar ook in werkelijkheid heeft afgespeeld, maar dat het tegelijk een herinnering is die verbergt wat *hemzelf* is overkomen. Het is immers onaannemelijk dat die vader alleen zijn broer heeft geslagen.

Het komt voor dat patiënten bij de analyse ervan overtuigd zijn dat alleen de andere kinderen in het gezin vernederd zijn. Pas na jaren analyse kunnen zij met gevoelens van woede en machteloosheid, maar ook met boosheid en verontwaardiging zich herinneren en beleven, hoe vernederd en verlaten zij zelf zich hebben gevoeld toen zij door hun dierbare vader werden geslagen.

Bergman bezat echter nog een andere mogelijkheid om zijn leed te verwerken door middel van verplaatsing en verloochening – hij heeft films gemaakt. Men zou zich kunnen voorstellen dat wij als bioscoopbezoekers gevoelens krijgen gepresenteerd die hij als kind van een dergelijke vader destijds niet heeft kunnen uiten en die hij toch heeft opgekropt. Wij zitten voor het witte doek, net als de kleine jongen vroeger, worden geconfronteerd met de wreedheid waarmee 'onze broeder' wordt behandeld en zijn nauwelijks in staat of bereid deze wreedheid in zijn geheel, met de bijbehorende gevoelens, in ons op te nemen. Wij verzetten ons daartegen. Wanneer Bergman het vervolgens in dat interview betreurt dat hij tot 1945 het nationaal-socialisme niet heeft kunnen doorzien, hoewel hij in de tijd van Hitler Duitsland vaak had bezocht, lijkt ons dat een consequentie van een dergelijke kindertijd. Wreedheid was immers iets vertrouwds, de lucht

die hij van kindsbeen af had ingeademd. Hoe had zo iets hem kunnen opvallen?

Waarom heb ik drie voorbeelden genoemd van mannen die als kind geslagen zijn? Zijn dit extreme gevallen? Gaat het mij om de gevolgen van kindermishandeling? Nee, daar gaat het mij niet om. Wij kunnen rustig aannemen dat dit uitzonderingen waren, voor mijn part dat dergelijke dingen alleen in het buitenland voorkomen, want geen van deze drie mannen had de Duitse nationaliteit. Ik heb deze voorbeelden enerzijds gekozen omdat ze me niet onder vier ogen zijn toevertrouwd, maar al aan de publiciteit waren prijsgegeven, anderzijds vooral om aan te tonen dat ook de zwaarste mishandelingen dank zij de sterke idealisering van het kindergeheugen, verborgen blijven. Er komt geen rechtbank aan te pas, geen officier van justitie, geen vonnis, alles blijft verborgen in het duister van het verleden, en als er al fouten bekend worden, dan worden zij vermomd als weldaden. Wanneer zo iets echter gebeurt in gevallen van zeer duidelijke lichamelijke mishandeling, hoe moet men dan de psychische kwellingen ontdekken die altijd al minder zichtbaar zijn en waarover de meningen uiteenlopen? Wie zal bijvoorbeeld de subtiele discriminatie van de kleine jongen met het ijsje echt serieus nemen?

De metapsychologie bezit geen model voor dergelijke gebeurtenissen. Deze houdt zich bezig met wat er gebeurt bij psychische bezetting, met de intrapsychische dynamiek, met object- en ik-representaties, maar niet met feiten die zij daarnaast hoogstens als fantasieën van de patiënt beschouwt. De metapsychologie houdt zich bezig met de betekenis van de belevenissen, niet met de reële achtergrond daarvan. Wij analyseren echter toch ook ouders, wij horen veel over hun gevoelens ten opzichte van hun eigen kinderen, over hun narcistische behoeften, en moeten ons toch ook afvragen wat voor consequenties dat alles heeft voor de ontwikkeling van het kind. Wat moeten wij doen met wat wij te weten komen? Moeten wij het verzwijgen? Mogen wij de ogen daarvoor sluiten met het argument dat de analyticus zich alleen hoort bezig te houden met intrapsychische ontwikkelingen? Het is

alsof we bang zijn iets te doen voor de realiteit van het kind, sinds Freud ontdekte dat het verhaal van zijn patiënte over een verleidingsscène in werkelijkheid een wensdroom was. Aangezien de patiënt er het grootste belang bij heeft zijn realiteit voor ons en vooral voor *zichzelf* verborgen te houden, kan het voorkomen dat wij lange tijd samen met de patiënt in het duister blijven. En toch vertelt hij voortdurend in de taal der symptomen een stuk van zijn werkelijkheid.

De reële verleiding van het kind speelt zich natuurlijk anders af dan in de fantasieën van Freuds hysterische patiëntes. Toch leidt de narcistische bezetting van het kind door zijn ouders tot een lange reeks seksuele en niet-seksuele verleidingen, die het kind pas als volwassene (vaak zelf reeds als vader of moeder) tijdens de analyse met grote moeite ontdekt.

Een vader die is opgegroeid in een milieu dat erg vijandig stond tegenover alle driften, kan in de seksuele relaties binnen zijn huwelijk heel geremd zijn, soms ook polymorf-pervers zijn gebleven en bijvoorbeeld, wanneer hij zijn dochtertje in het bad doet, voor het eerst echt het vrouwelijk geslachtsdeel nauwkeurig durven bekijken, ermee spelen en voelen hoe hem dat opwindt. Een moeder die misschien als klein meisje geschrokken is door de plotselinge confrontatie met een penis in erectie en angst heeft ontwikkeld voor het mannelijk geslachtsdeel of dit in de oerscène als symbool van geweld heeft beleefd, zonder dat aan iemand te hebben kunnen vertellen – een dergelijke moeder kan nu bij haar zoontje deze angst leren beheersen. Zij kan het kind na het baden zo 'afdrogen' dat het een erectie krijgt die voor haar niet gevaarlijk is, geen bedreiging vormt. Ze kan ook tot aan de puberteit zonder angst de penis van haar zoon masseren om 'zijn voorhuidvernauwing tegen te gaan'. Beschermd door de ontegenzeggelijke liefde die elk kind voor zijn moeder voelt, kan zij haar reële, schuchtere, zeer vroeg onderbroken seksuele onderzoekingen voortzetten.

Maar wat betekent het voor het kind wanneer het door seksueel geremde ouders in hun eenzame nood narcistisch wordt misbruikt? Elk kind wil graag teder aangeraakt wor-

den en zal blij zijn als zo iets gebeurt. Tegelijkertijd echter voelt het hoe het onzeker wordt, wanneer verlangens gewekt worden die in de betreffende ontwikkelingsfase niet spontaan zouden zijn opgetreden. Deze onzekerheid neemt nog toe doordat de eigen auto-erotische activiteiten bestraft worden door een verbod of een minachtende blik van de ouders.

Behalve de seksuele verleiding zijn er nog andere vormen van kinderverkrachting, bijvoorbeeld door middel van indoctrinatie die zowel de basis vormt van de 'anti-autoritaire' als van de 'goede opvoeding'. Bij beide opvoedingsmethoden kan men de ware behoeften van het kind in zijn verschillende ontwikkelingsfasen over het hoofd zien. Zodra het kind ervaren wordt als bezit, als iets waarmee men iets bepaalds voor heeft, zodra men zich van het kind meester maakt, wordt de vitale ontwikkeling met geweld onderbroken.

Een van de vanzelfsprekende aspecten van onze opvoeding is dat wij vaak eerst de levende wortels afsnijden en achteraf proberen hun natuurlijke functie langs kunstmatige weg te herstellen. Zo wordt bijvoorbeeld de nieuwsgierigheid van het kind ingeperkt ('zulke dingen vraag je niet') en later, wanneer de natuurlijke neiging tot leren al ontbreekt, krijgt het kind bij moeilijkheden op school bijles aangeboden. Een dergelijk voorbeeld is het gedrag van de verslaafde, bij wie de objectrelatie reeds geïnternaliseerd is. Mensen die als kind gedwongen zijn hun heel intense gevoelens te onderdrukken en daarin zijn geslaagd, proberen vaak met behulp van drugs of alcohol de eigen verdwenen intensiteit van het beleven – al is het maar voor korte tijd – terug te vinden.

Om de onbewuste verkrachting en discriminatie van het kind te kunnen vermijden, moeten wij deze eerst bewust beleefd hebben. Alleen een *gevoelig-worden voor de verfijnde, subtiele vormen van vernederingen die men een kind kan aandoen*, zou ons kunnen helpen *respect* voor het kind te ontwikkelen, een respect dat het vanaf zijn eerste levensdag nodig heeft om psychisch te kunnen groeien. Er zijn verschillende manieren om deze sensibilisatie te bereiken, bijvoorbeeld de *observatie* van kinderen te veranderen en te proberen zich te verplaatsen in het kind, of het ontwikkelen van *empathie voor*

de eigen levensgeschiedenis. Ook wij analytici beschikken over de mogelijkheid een patiënt te volgen naar zijn verleden en te accepteren dat *zijn gevoelens een ware geschiedenis vertellen, die niemand nog kent.*

DE GEÏNTROJECTEERDE MINACHTING EN DE PSYCHOANALYSE

I. De gebroken articulatie van het ik in de herhalingsdwang

Wanneer wij ons niet ertoe willen beperken de patiënt intellectuele opheldering te bieden of – zoals dat bij sommige psychotherapieën absoluut noodzakelijk kan zijn – diens afweermechanismen te versterken, zullen wij niet kunnen vermijden met elke patiënt opnieuw op ontdekkingsreis te gaan. Wat dan ontdekt wordt, is geen ver land, maar een land dat nog helemaal niet bestaat, dat pas tijdens de ontdekkingsreis en tijdens het bewonen begint te bestaan. De begeleiding van een patiënt op zo'n reis is een fascinerende belevenis – mits wij niet proberen zo'n land te 'bevolken' met onze vertrouwde begrippen, misschien vanuit onze eigen angst voor het onbekende, voor wat wij nog niet hebben begrepen. Zijn ware ik vindt de patiënt slechts stukje bij beetje door het beleven van de eigen gevoelens en behoeften, wanneer de analyticus deze, ook als hij ze nog niet begrijpt, kan aanvaarden en respecteren.

Bij seminars of individuele controles wordt mij wel eens gevraagd wat men moet doen met 'ongewenste' gevoelens, bijvoorbeeld ergernis, die de patiënt soms bij de analyticus wekt. Een gevoelige analyticus zal zo'n ergernis natuurlijk bij zichzelf opmerken. De kwestie is nu: moet hij die ergernis onderdrukken om de patiënt niet af te wijzen? Maar dan voelt de patiënt de onderdrukte ergernis, zonder precies te kunnen zeggen wat het is, en dat brengt hem in verwarring. Moet de analyticus zijn ergernis onder woorden brengen? Dan wordt de patiënt gekwetst, dat maakt hem onzeker. Ik heb gemerkt dat wanneer ik niet probeer dergelijke vragen te

beantwoorden met adviezen, het gesprek met zo'n collega een veel diepere, veel persoonlijker dimensie krijgt. De vraag wat men moet doen met ergernis en andere gevoelens van tegenoverdracht, verdwijnt namelijk wanneer men uitgaat van de veronderstelling dat *alle* gevoelens die de patiënt tijdens zijn analyse bij de analyticus wekt, deel uitmaken van de onbewuste poging hem zijn geschiedenis te vertellen en tegelijkertijd deze voor de analyticus te verbergen, dat wil zeggen: zichzelf tegen nieuwe, onbewust verwachte manipulaties te beschermen. Ik ga er altijd van uit dat de patiënt mij zijn geschiedenis op geen enkele andere manier kan vertellen dan hij in feite doet. Daarom horen alle gevoelens die bij mij opkomen, ook de ergernis, tot zijn geheimtaal, en zijn zij van grote heuristische waarde. Ze helpen soms de verloren sleutels van nog onzichtbare deuren te vinden.

In de vakliteratuur heeft men eens gediscussieerd over de vraag hoe men kon merken of gevoelens van tegenoverdracht niet de expressie van de overdracht van de analyticus waren. Wanneer de analyticus emotioneel in contact is gekomen met zijn eigen kindertijd, zal hij de gevoelens van de tegenoverdracht gemakkelijk kunnen onderscheiden van de eigen kinderlijke gevoelens (dus van de eigen 'overdracht'). Gevoelens van tegenoverdracht zijn als een korte lichtflits, als een signaal, duidelijk verbonden met de persoon van de patiënt. Wanneer ze heel intens, hinderlijk en langdurig worden, dan hebben ze met de analyticus zelf te maken. De tegenoverdracht signaleert, hetzij de vroegere instelling van de primaire objecten van de patiënt (respectievelijk de onbewuste afweer van deze rol door de analyticus), hetzij de niet doorleefde, afgekapselde gevoelens van het kind, die de patiënt tijdens de analyse delegeert aan de analyticus.

Kan iemand een geschiedenis vertellen die hij niet kent? Hoe onmogelijk het ook lijkt – bij elke psychoanalyse gebeurt dat. Om deze geschiedenis te ensceneren en begrijpelijk te maken heeft de patiënt de analytische situatie nodig als kader voor de ontwikkeling van zijn overdracht. Hij heeft een mens nodig die in geen enkel opzicht aangewezen is op bepaalde gedragingen, iemand die hem kan laten zijn zoals hij *in de*

gegeven fase is en die tegelijkertijd bereid is in alle rollen die hem worden toegeschoven, te blijven 'zitten' zolang dat nodig is voor het analytisch proces.

In een dergelijke analyse speelt de herhalingsdwang een uiterst belangrijke rol. Er is veel geschreven over de negatieve kanten van de herhalingsdwang; de griezelige neiging van deze dwang om telkens weer het niet-herinnerde trauma te ensceneren heeft soms iets wreeds, iets zelfvernietigends en kan begrijpelijkerwijs doen denken aan de doodsdrift. De herhalingsdwang heeft echter ook een positieve zijde. Hier klinkt namelijk ook de taal van het kind dat was blijven zwijgen, de enige mogelijkheid om zich uit te spreken, om deze taal te articuleren. Een kind dat niet spreekt, heeft een bijzonder empathische partner nodig als het begrepen wil worden. Aan de andere kant dient de taal heel vaak niet om ware gevoelens en gedachten tot uiting te brengen, maar om deze te verbergen, te verhullen, te verloochenen, dus om het onechte ik tot uiting te brengen. Bij de analytische procedure zijn wij daarom soms gedurende lange perioden aangewezen op de herhalingsdwang, omdat deze de enige manifestatie van het ware ik is. Deze dwang vormt de basis voor de overdracht en voor de enscenering in de gehele interactie van de patiënt, die in de literatuur de naam 'ageren' heeft gekregen en soms nogal wantrouwig wordt bekeken.

Laten wij een voorbeeld noemen. Bij veel analyses treedt in de eerste weken of maanden het verlangen naar een kind op. Men heeft dat lange tijd herleid tot het oedipale verlangen. Soms is dat ook wel te verdedigen, maar uit de associaties van de patiënt blijkt vaak dat dit verlangen een narcistische achtergrond heeft.

De patiënt zegt dan eigenlijk: 'Ik zou *iemand willen hebben* die ik helemaal kan bezitten en die voor mij beschikbaar is (mijn moeder heeft zich aan mij onttrokken), iemand die niet slechts vier uur per week, maar *altijd* bij me is; nu ben ik niemand – als vader of moeder zou ik *iemand* zijn, zouden anderen mij hoger aanslaan dan wanneer ik kinderloos bleef.' Of ook wel: 'Ik zou mijn kind alles geven wat ik zelf niet heb gehad, het moet vrij zijn, niet gedwongen om zichzelf te ver-

loochenen, het moet zich vrij kunnen ontwikkelen. Ik wil een kind die kans geven.'

Deze tweede variant heeft veel weg van verlangen naar een 'objectrelatie', maar als dat zo was, zou de patiënt rustig de vervulling van dat verlangen kunnen afwachten. Ook zou hij tegen het einde van de analyse een kind *veel meer* kunnen geven. Wanneer het verlangen naar een kind aan het begin van de analyse niet uitgesteld kan worden en duidelijk een dringend karakter heeft, dan brengt de patiënt op die manier tot uitdrukking hoezeer hij behoefte heeft aan een ander.

Hierin zijn verscheidene aspecten te onderscheiden:

1. Het verlangen naar een beschikbare *moeder* (het kind als nieuwe mogelijkheid voor de goede symbiose die men zoekt, omdat men die nooit heeft beleefd).

2. Het verlangen naar de geboorte van de eigen levensvreugde (het kind als symbool van het *ware ik van de patiënt).*

3. De onbewuste informatie aangaande de eigen geschiedenis als kind met behulp van de herhalingsdwang (het kind als *concurrentie met andere kinderen in het gezin* en het opgeven van de hoop): bij de geboorte van een volgend kind is vroeger het ik-verlies toegenomen, en door de geboorte van een eigen kind geeft de patiënt (voorlopig) het realiseren van zijn eigen ik op.

De interpretatie van dit problematische verlangen naar een kind als 'ageren' heeft meestal geen succes, omdat de herhalingsdwang op dit punt nog te sterk aan het werk is. De analyticus wordt dan ervaren als een moeder die iets verbiedt en tegen wie de patiënt zich wil verzetten; hij kan dat echter aanvankelijk alleen op deze manier, die hem zelf schade toebrengt omdat hij zich nog niet heeft bevrijd van zijn introjecties. Dan moet de analyticus dus werkeloos toezien hoe de patiënt een nieuwe mens het leven schenkt om ogenschijnlijk zijn eigen kansen te vergooien, maar tegelijkertijd om aan de hand van wat hij doet zijn vroeger maar half geleefde leven te ontdekken en het nu bewust, met ontwakende gevoelens te beleven. Zoals een kind dat met de poppetjes van een scenotest zijn familiesituatie nabootst, spreidt de patiënt met behulp van zijn pasgeboren kind onbewust de tragiek van zijn eigen levenslot tentoon.

Dat is de dubbele functie van de herhalingsdwang. De patiënt voelt dat het voor het eerst echt om hem gaat, dat hier zijn ik wordt geboren. Door het verlangen een kind te baren wordt deze verwachting tot uiting gebracht, maar zij moet door middel van een *ander wezen* gerealiseerd worden. De patiënt zal zich nu niet wijden aan de zuigeling die hij zelf eens was, maar aan een reële, aanwezige baby. Omdat echter het pasgeboren kind *ook zijn eigen kinderlijke ik representeert*, kan de patiënt door middel van het kind, gedeeltelijk in de vorm van identificatie, gedeeltelijk door de functie van de eigen ouders, die hij langzamerhand *in zichzelf* ontdekt, de eigen verdrongen geschiedenis van zijn kindertijd stukje bij beetje emotioneel ontdekken.

De herhalingsdwang is ook zonder analyse werkzaam. Het is bekend dat bijvoorbeeld de partnerkeuze verband houdt met het karakter van het primaire object. In de analyse wordt deze dwang echter versterkt, vooral omdat de patiënt bij de enscenering de analyticus een rol kan laten spelen en op die manier een oplossing kan vinden. Vaak is echter de omweg via nevenoverdrachtspersonen onvermijdelijk, want de angst voor het objectverlies is, zodra ambivalente gevoelens de kop opsteken, bijna niet te dragen. De 'moeder als milieu' moet nog gescheiden worden van de 'moeder als object'. Een van de vroegste ervaringen van de patiënt is dat ontevredenheid en teleurstelling omtrent het object niet aan dat zelfde object konden worden getoond, omdat zo iets zou hebben geleid tot terugtrekking en onthouding van liefde door de geliefde moeder of vader. Tijdens de analyse moet weliswaar het moment komen dat ook dit risico genomen en overleefd wordt (vgl. p. 25), maar in het begin heeft men de analyticus vaak lange tijd nodig als begeleider, om belevenissen met het primaire object, die de patiënt zich niet herinnert, eerst eens bij wijze van proef te ontdekken bij nevenoverdrachtspersonen.

Wanneer de patiënt weer geleerd heeft zichzelf gevoelens toe te staan, komen sinds lang verdrongen oude behoeften en verlangens vrij die echter nog niet bevredigd kunnen worden zonder zelfbestraffing, of die in werkelijkheid helemaal niet meer bevredigd kunnen worden omdat ze betrekking hebben

op situaties die onherroepelijk voorbij zijn. Dat laatste blijkt uit het voorbeeld van het dringende verlangen naar een kind, een verlangen dat niet kan worden uitgesteld; daaruit blijkt, zoals ik hierboven geprobeerd heb te beschrijven, onder andere het verlangen naar een *beschikbare moeder*.

Er zijn echter ook duidelijk behoeften die in het heden bevredigd kunnen en moeten worden, en die regelmatig voorkomen in de analyse van narcistisch gestoorde patiënten. Een daarvan is bijvoorbeeld de *centrale behoefte van iedereen om zich vrij te kunnen uitspreken*, het verlangen naar vrije articulatie, dat wil zeggen: naar buiten te kunnen treden zoals men is – in woord, in gebaar, in gedrag, in elke oprechte expressie, die kan variëren van het huilen van een baby tot een kunstwerk.

Bij mensen die hun ware ik als kind voor anderen en voor zichzelf hebben moeten verbergen, gaat zo'n eerste naar buiten treden gepaard met hevige angsten. Toch voelen juist deze mensen sterk de neiging, binnen de bescherming van de analyse, de vroegere barrières omver te werpen. De eerste stap leidt niet tot bevrijding, maar tot dwangmatige herhaling van de constellatie tijdens de kinderjaren, dat wil zeggen: tot het beleven van gevoelens van martelende schaamte en pijnlijke blootlegging, die gepaard gaan met zo'n 'naar buiten treden'. Met de zekerheid van een slaapwandelaar zal de patiënt mensen zoeken die net als zijn ouders (zij het ook om andere redenen), niet in staat zijn hem te begrijpen. En juist tegenover zulke mensen zal hij – door de herhalingsdwang – alle mogelijke moeite doen om zich verstaanbaar te maken, dat wil zeggen: het onmogelijke toch mogelijk te maken.

In een bepaalde fase van haar analyse werd een jonge vrouw verliefd op een oudere, intelligente en gevoelige man, die echter, afgezien van de erotiek, alles wat hij niet met zijn intellect kon begrijpen, dus ook de psychoanalyse, moest afweren en afwijzen. Juist aan deze man schreef de patiënte uitvoerige brieven, waarin ze hem probeerde uit te leggen hoe zij zich tot nu toe in de analyse had ontwikkeld. Ze slaagde erin alle signalen van zijn bevreemde reactie over het

hoofd te zien en spande zich eens te meer in, totdat ze moest inzien dat zij opnieuw een vadersubstituut had gevonden en dus de hoop om toch nog te worden begrepen niet kon opgeven. Dit inzicht leidde aanvankelijk tot kwellende, knagende gevoelens van schaamte, die lange tijd aanhielden. Op een dag kon de patiënte deze gevoelens tijdens de sessie beleven en ze zei: 'Ik vind mezelf zo belachelijk, alsof ik tegen een muur heb gepraat en wachtte tot die me zou antwoorden, als een dom kind.' Ik vroeg: 'Zou *u* lachen wanneer u een kind zag dat zijn verdriet moest toevertrouwen aan een muur, omdat het niemand anders heeft?' De vertwijfelde snikken die op mijn vraag volgden, openden voor de patiënte de poort naar een deel van haar vroegere realiteit, die gekenmerkt was door eindeloze eenzaamheid. Tegelijkertijd werd ze daardoor bevrijd van de martelende, destructieve schaamtegevoelens van de herhalingsdwang. De volgende dag bracht de patiënte mij haar eerste gedicht, dat ze 's nachts had geschreven.

Pas veel later kon ze het zich veroorloven de ervaring van de 'muur', niet alleen met nevenoverdrachtspersonen, maar ook met mij te herhalen. Deze vrouw, die zich anders zo helder uitdrukte, vertelde een tijdlang alles zo merkwaardig ingewikkeld en haastig dat ik haar niet goed meer kon begrijpen, waarschijnlijk evenmin als haar ouders vroeger. Ze maakte momenten van plotselinge haat en narcistische woede door en verweet mij mijn onverschilligheid en gebrek aan begrip. De patiënte herkende mij bijna niet meer, hoewel ik dezelfde was gebleven. Op die manier beleefde zij nu *haar eigen kindertijd bij mij*. Ook een kind kan het immers nooit begrijpen dat dezelfde moeder die zo lekker kookt, bezorgd is omdat het kind hoest en het zo hartelijk helpt bij zijn huiswerk, soms even weinig kan begrijpen van zijn verborgen innerlijke wereld als een muur. Door middel van heftige verwijten aan mijn adres kwam er ten slotte een eind aan de herhalingsdwang, die tot uiting kwam in een voortdurend zoeken naar een niet-begrijpende partner of de projectie van die rol op een ander, waarna de patiënt zich dan als hopeloos afhankelijk van zo iemand beleefde. De fascinatie van derge-

lijke pijnlijke reacties is een onderdeel van de dwang om heel vroege teleurstellingen over de ouders telkens weer te herhalen.

II. De voortzetting van de minachting in perversie en dwangneurose

Wanneer wij uitgaan van het feit dat de totale emotionele ontwikkeling van een mens (en het narcistische evenwicht dat daarop gebaseerd is) afhankelijk is van de manier waarop *zijn moeder* al in de eerste levensdagen en -weken de *uitingen van zijn behoeften en gevoelens* heeft beleefd, moeten wij aannemen dat hier de richting bepaald wordt voor een *evaluatie van gevoelens* en *instinctieve impulsen*. Wanneer een moeder niet de spiegelfunctie heeft kunnen vervullen, zich niet heeft kunnen verheugen over het kind zoals het is, wanneer zij sterk was aangewezen op een bepaalde *gesteldheid* van het kind, dan heeft in deze tijd *een eerste selectie* plaatsgevonden: 'goed' is gescheiden van 'slecht', 'lelijk' van 'mooi', 'juist' van 'verkeerd', en die selectie is door het kind geïnternaliseerd. Tegen deze achtergrond hebben zich latere introjecties van meer gedifferentieerde waardeoordelen van de ouders afgespeeld.

Aangezien iedere moeder een 'rekwisietenkamertje' bezit (vgl. p. 32), zal waarschijnlijk elke baby moeten ervaren dat er iets in hem is dat zijn moeder niet 'wenst'. Vaak wordt bijvoorbeeld van het kind verwacht dat het zijn lichaamsfuncties zo vroeg mogelijk beheerst, bewust – om maatschappelijk geen aanstoot te geven, onbewust – om niet de reactievorming te schokken bij de ouders, die zelf als kind bang hebben moeten zijn om 'aanstoot te geven'.

In haar dagboeken beschrijft Marie Hesse, de moeder van de schrijver Hermann Hesse, ongetwijfeld een gedifferentieerde vrouw, hoe op haar vierde jaar haar wil werd gebroken. Wanneer haar zoon vier jaar wordt, lijdt zij heel sterk onder zijn koppigheid, die ze met wisselend succes bestrijdt. Wanneer hij vijftien is, wordt Hermann Hesse in een inrich-

ting voor zwakzinnigen en epileptici in Stetten gestopt, opdat 'zijn koppigheid eindelijk wordt gebroken'. In een schokkende, toornige brief uit Stetten schrijft Hesse aan zijn ouders onder meer: 'Als ik een piëtist was en geen mens, zou ik misschien kunnen hopen dat u mij begrijpt.' Alleen na een 'verbetering' zou hij echter de inrichting mogen verlaten, en daarom heeft de jongen zich 'verbeterd'. In een later gedicht, dat aan zijn ouders is opgedragen, blijken verloochening en idealisering weer te zijn hersteld: hij beschuldigt zichzelf van het feit dat hij zijn ouders door 'zijn aard' het leven zo moeilijk heeft gemaakt. Een dergelijk schuldgevoel, het drukkende gevoel de verwachtingen van de ouders niet te hebben vervuld, blijft bij veel mensen hun leven lang bestaan. Het is sterker dan alle intellectuele inzichten dat men van een kind toch niet kan verwachten dat het de narcistische behoeften van zijn ouders bevredigt. Dergelijke schuldgevoelens zijn door geen enkel argument weg te redeneren, omdat ze uit een zeer vroege periode dateren en daarom zo hevig en hardnekkig zijn.

De zwaarste narcistische krenking – dat men niet bemind is als degene die men was – kan zonder rouw niet genezen. Deze verwonding wordt (met meer of minder succes) afgeweerd (zoals in grootheidswaan of depressie) of als herhalingsdwang telkens weer opengereten. Deze laatste mogelijkheid zien we bij de dwangneurose en bij de perversie. De minachtende reacties van de moeder (of de vader) worden geïntrojecteerd. Ontzetting en misnoegen, afkeer en weerzin, verontwaardiging en woede, angst en paniek bij de moeder worden vaak door de natuurlijkste impulsen van het kind gewekt, bijvoorbeeld door auto-erotische activiteiten, zoeken en ontdekken van het eigen lichaam, door de orale drang, door in de broek te plassen en defecatie, door aanraken en spelen met de eigen uitwerpselen, door nieuwsgierigheid of door woede bij teleurstelling en verbod. Later zullen al deze ervaringen geassocieerd worden met de ontzette blik van de moeder, hetgeen heel duidelijk blijkt bij de overdracht.

De patiënt zal het vreselijk vinden om de analyticus te vertellen over zijn tot nu toe geheime seksuele of auto-erotische

vormen van bevrediging. Natuurlijk kan hij dat ook zonder gevoel doen, zuiver informatief, alsof hij over een vreemde spreekt. Zo iets helpt hem echter niet om zijn eenzaamheid te doorbreken en brengt hem niet terug naar de realiteit van zijn kinderjaren. Pas wanneer men hem vraagt de gevoelens van schaamte en angst in de analyse niet af te weren, maar ze te laten optreden, ze te beleven, ervaart hij hoe het hem als kind moet zijn vergaan. Hij voelt zich vanwege de onschuldigste bezigheden slecht, smerig of totaal vernietigd. En hij staat zelf versteld hoe lang dit verdrongen schaamtegevoel heeft kunnen voortbestaan, hoe lang het heeft kunnen voortleven naast zijn tolerante en progressieve opvattingen over seksualiteit. Pas door de *ervaring* begrijpt de patiënt dat zijn vroegtijdige aanpassing door afkapseling geen teken van lafheid is geweest, maar echt de enige manier was om aan dat gevoel van vernietiging te ontkomen.

Wat kan men echter anders verwachten van een moeder die er altijd trots op is geweest dat ze het brave, zoete kind van haar moeder was, met zes maanden droog, met één jaar zindelijk, op haar derde jaar het 'moedertje' van het jongere zusje enzovoort. In haar eigen baby ziet deze moeder nu het *nooit doorleefde, afgekapselde gedeelte* van haar ik, dat ze niet tot haar bewustzijn durft toe te laten, en tegelijkertijd het ongeremde babyzusje dat zij zelf zo vroeg bemoederd heeft en dat ze pas nu in haar eigen kind *moet benijden en misschien zelfs haten*. En ze dresseert het kind *met haar ogen* tegen beter weten in, ze kan niet anders. En het kind groeit op en kan het verlangen naar verwerkelijking van zijn waarheid niet opgeven, het blijft hopen dat het deze toch nog op de een of andere manier, misschien in het geheim, tot uitdrukking zal kunnen brengen. Zo kan een mens zich volledig hebben aangepast aan de eisen van zijn omgeving en een onecht ik hebben ontwikkeld, maar in zijn perversie of dwangneurose toch nog een deel van zijn ware ik – hoe erg hij dat ook vindt – laten voortleven. Dat stuk van zijn ware ik 'leeft' echter onder dezelfde omstandigheden, onder dezelfde voorwaarden als vroeger het kind bij zijn geschrokken moeder, die inmiddels geïnternaliseerd is. De perversie en de dwanghandelingen

ensceneren telkens weer hetzelfde drama: alleen op voorwaarde van de aanwezigheid van een geschrokken moeder is instinctbevrediging mogelijk, dat wil zeggen: alleen in een sfeer van minachting voor zichzelf kan hij een orgasme (bijvoorbeeld met een fetisj) bereiken, alleen in (ogenschijnlijk) absurde, merkwaardige (angstwekkende) dwangvoorstellingen mag hij kritiek uiten.

Niets geeft een beter beeld van de verborgen tragiek van de onbewuste moeder-kindrelatie dan de analyse van een perversie of dwangneurose, het meebeleven van de destructieve kracht van de herhalingsdwang en het luisteren naar de zwijgende, onbewuste informatie door de enscenering van het drama.

Het is van het grootste belang dat de patiënt wel de mogelijkheid krijgt de analyticus *te beleven* als iemand die vijandig staat tegenover driften, die discrimineert en veracht, maar dat de analyticus in werkelijkheid *nooit* zo iemand *is*. Dat lijkt misschien vanzelfsprekend, maar in de praktijk is dat niet altijd het geval.

Soms overkomt de analyticus precies het tegendeel, volkomen onbewust en met de beste bedoelingen. Het kan gebeuren dat de analyticus het eigenlijk niet kan hebben dat hij gemaakt wordt tot iemand die zo vijandig staat tegenover driften, en dat hij dan al zijn verdraagzaamheid aan de dag legt om de patiënt over te halen om *zonder angst* te vertellen – bijvoorbeeld over de manier waarop hij masturbeert. Op die manier maakt hij het de patiënt onmogelijk zijn moeder in de overdracht te *beleven*. Tegelijkertijd echter herhaalt de analyticus *in werkelijkheid* de afwijzing van de moeder tegenover de instincten van het kleine kind, omdat hij verhindert dat deze met hun oorspronkelijke bijverschijnselen van kinderlijke angst en verwarring optreden en hij zijn patiënt alleen als volwassene benadert.

Eigenlijk zou men het ook als discriminatie, als devaluatie van alles wat kinderlijk is, kunnen beleven, wanneer de analyticus benadrukt dat patiënten voor hem natuurlijk altijd volwassenen zijn, geen kinderen, alsof 'kind-zijn' iets beschamends is en geen rijkdom die wij later verliezen. Dergelijke

uitspraken verneemt men soms ook over het ziek-zijn, wanneer analytici proberen hun patiënt als zo gezond mogelijk te beschouwen en waarschuwen voor 'gevaarlijke regressies'. Alsof ziekte soms niet de enig mogelijke manier is waarop het ware ik tot uitdrukking kan komen. De mensen die bij ons komen, hebben zich immers hun leven lang ingespannen om zo volwassen en zo gezond ('normaal') mogelijk te zijn. Zij beleven het als een grote innerlijke bevrijding wanneer zij sociaal afgedwongen gevoelens van vijandigheid tegenover kinderen en verering van 'normaliteit' in zichzelf kunnen ontdekken en loslaten.

Iemand die onder zijn perversie lijdt, draagt de afwijzing door zijn moeder met zich mee en probeert deze overal aan 'op te hangen', dat wil zeggen: de afwijzende moeder weer te externaliseren. Daarom *moet* hij dingen doen die in zijn omgeving, zijn milieu streng verboden zijn en als verachtelijk worden beschouwd. Wanneer het milieu zijn perversie plotseling zou sanctioneren (zoals in sommige kringen gebeurt), zou hij zijn dwanghandelingen moeten verplaatsen, hij zou er niet vrij door worden. Wat hij 'nodig' heeft is geen toestemming voor deze of gene fetisj, maar de verbijsterde, ontzette blik. En die zal hij ook bij zijn analyticus zoeken wanneer hij in analyse gaat, en hij zal hem met alle mogelijke middelen provoceren opdat deze reageert met weerzin, bevreemding, walging. Deze provocatie is natuurlijk een onderdeel van de overdracht, en men kan aan de hand van de eerste tegenoverdrachtgevoelens nagaan wat er in het begin van dit leven is gebeurd.

Wanneer de analyticus echter de betekenis en de dwangmatigheid van deze provocatie kan doorzien, stort een compleet wankel bouwwerk ineen om plaats te maken voor echte, diepgaande en onbeschermde rouw. Alle vertekeningen zijn plotseling overbodig als de patiënt de narcistische verwonding heeft kunnen beleven. Hier blijkt met alle duidelijkheid hoezeer wij het bij het verkeerde eind kunnen hebben wanneer wij proberen aan een patiënt zijn driftconflicten uit te leggen, en zo'n patiënt nu juist sinds zijn vroegste kindertijd *zo gedresseerd is dat hij niets voelt*. Hoe kan men driftverlan-

gens en driftconflicten beleven zonder gevoelens? Wat betekent oraliteit zonder gulzigheid, analiteit zonder gevoelens van koppigheid en afgunst, wat is het Oedipuscomplex zonder gevoelens van woede, verlatenheid, jaloezie, eenzaamheid, verliefdheid? Het is heel opvallend hoe vaak het *pseudo-driftmatige* ageren ineenstort wanneer de patiënt begint zijn *eigen* gevoelens te beleven en zijn *ware* driftverlangens gaat waarnemen.

In een reportage over Sankt-Pauli (de rosse buurt van Hamburg) in de *Stern* van 8 juni 1978 heb ik de volgende uitspraak gelezen: 'Dan voel je de verleidelijke, maar ook absurde mannendroom om door vrouwen vertroeteld te worden als een baby en ze tegelijkertijd te overheersen als een pasja.' Deze 'mannendroom' is niet alleen niet absurd, maar komt voort uit de oprechtste en *meest gerechtvaardigde behoeften van de zuigeling*. Onze wereld zou er zeker anders uitzien wanneer de meeste baby's de kans kregen om als een pasja over hun moeder te beschikken en door haar vertroeteld te worden, zonder zich al vroeg om de behoeften van hun moeder te hoeven bekommeren.

De verslaggever had de stamgasten gevraagd wat zij zo aangenaam vonden in de cafés daar in Sankt-Pauli en de antwoorden vat hij als volgt samen: *'De beschikbaarheid, dat klaarstaan van de meisjes*: dat je bij hen *niet hoeft te zeggen dat je van ze houdt zoals bij een vriendin*. En dat je er geen *verplichtingen, psychische drama's* en *wroeging aan overhoudt* als de lust verdwenen is: "*Je betaalt en je bent vrij*." Zelfs (en *juist*) *het vernederende* dat een dergelijk contact ook (en juist) voor de man heeft, *kan de opwinding doen toenemen*—maar daar praat men minder graag over' [cursiveringen van A.M.]. De vernedering, de minachting voor en de vervreemding van het eigen ik weerspiegelen intrapsychisch de minachting voor primaire objecten en creëren in de herhalingsdwang dezelfde tragische voorwaarden voor de lust als in het verleden.

De perversie is een grensgeval, maar hier is men tot een inzicht gekomen dat ook voor de behandeling van andere stoornissen van belang kan zijn, namelijk hoe groot de betekenis waarschijnlijk is van de *geïntrojecteerde onbewuste minachting*.

Iets dat onbewust is, kan men niet met proclamaties of verboden afschaffen. Men kan zich daarvoor alleen *gevoelig maken* om het te herkennen, bewust te beleven en het op die manier onder controle te krijgen. Een moeder kan de beste voornemens hebben om haar kind te respecteren, maar zal dat niet kunnen zolang haar niet opvalt hoe zij bijvoorbeeld met een ironische opmerking, die alleen bedoeld is om haar eigen onzekerheid te verbergen, haar kind een schaamtegevoel bezorgt. Het *kan* haar echter *niet opvallen* hoezeer haar kind zich vernederd, veracht en minderwaardig voelt door haar, wanneer zij zelf dergelijke gevoelens nooit bewust heeft beleefd, maar ze altijd door middel van ironie heeft geprobeerd af te weren. Zo zou het ook ons kunnen vergaan bij de analyse. Wij gebruiken weliswaar geen woorden als slecht, smerig, boosaardig, egoïstisch, verdorven, maar spreken onderling wel over 'narcistische', 'exhibitionistische', 'destructieve', 'regressieve' patiënten, en het valt ons niet op dat wij deze woorden (onbewust) een negatieve bijbetekenis geven. Het kan heel goed zijn dat wij in onze abstracte woordenschat, in onze *objectiverende houding* en zelfs in de vorming van onze theorieën iets gemeen hebben met de minachtende blikken van de moeders, die afkomstig zijn van het aangepaste driejarige meisje *in hen*. Het is heel begrijpelijk wanneer een analyticus door de minachtende houding van een patiënt zich bijvoorbeeld laat verleiden, om met behulp van theorieën zijn eigen superioriteit te beschermen. Het ware ik van de patiënt zal echter niet bij ons op bezoek komen wanneer wij daar in onze loopgraaf zitten. Het zal zich op dezelfde manier voor ons verbergen als voor de geschrokken blikken van zijn moeder. Als wij er echter, dank zij onze sensibilisatie, in slagen achter *elke* vorm van minachting van de kant van de patiënt het vervolgverhaal van het verachte kind te herkennen, dan is het heel gemakkelijk voor de analyticus om zich niet aangevallen te voelen en zich innerlijk niet meer te verschansen achter zijn theorieën. Kennis van de theorie kan weliswaar hulp bieden, maar alleen wanneer deze haar defensieve functie heeft verloren, wanneer zij ook niet langer als opvolgster van de strenge, controlerende ouders de

analyticus tot aanpassing dwingt en beperkt, maar alleen wanneer zij als de 'rondslingerende teddybeer' van Winnicott (vgl. 1974) vlak in de buurt is en naar behoefte gebruikt wordt.

III. Het 'verdorvene' in de kinderwereld van Hermann Hesse als voorbeeld van het concreet 'slechte'

Het is heel moeilijk om te beschrijven hoe iemand kan omgaan met de als kind ondergane minachting, vooral de minachting voor zijn zinnelijkheid en levensvreugde, zonder daar duidelijke, aanschouwelijke voorbeelden bij te betrekken. Men zou natuurlijk met behulp van verschillende metapsychologische modellen de intrapsychische dynamiek, de verschuivingen van de 'bezetting', structuurveranderingen, verschillende afweermechanismen en vooral de 'afweer van het affect' kunnen beschrijven, maar op die manier kunnen wij geen indruk geven van de *emotionele sfeer* waardoor men deze nood kan meevoelen, dat wil zeggen: waardoor voor de lezer identificatie en empathie mogelijk worden. Bij zuiver theoretische beschrijvingen houden wij ons emotioneel 'op de vlakte', wij kunnen spreken over 'anderen', hen indelen, groeperen, hun een etiket opplakken, over hen discussiëren in een taal die *alleen wij begrijpen*.

Het is ontegenzeglijk waar dat er een ongelijkheid is in de analytische situatie (tussen de liggende analysant en de zittende analyticus), en die is er niet voor niets, die is te rechtvaardigen. Het is echter niet nodig deze relatie uit te breiden tot andere situaties als discussies, lezingen, artikelen. Ik moet dus de ongelijkheid en de afstand tussen divan en leunstoel *in mijzelf* overwinnen, wil ik de patiënt niet tot instrument, tot object van mijn kennis maken.

Hoe kan men dat doen wanneer men de behoefte voelt niet alleen de patiënt te begeleiden, maar ook verworven ervaringen door te geven? Door middel van metapsychologische begrippen kan ik immers de lezer niet laten voelen hoezeer *wij allemaal* als mens (als kind en als analysant) *onze gemeen-*

schappelijke sensibiliteit nodig hebben. Wanneer ik echter een uitvoerige beschrijving van patiënten geef, dreigt het gevaar dat ik de verborgen, geheime tragiek van een mens prijsgeef aan de openbaarheid. Ik zou dan (niet opzettelijk, maar wel in feite) een herhaling geven van het gebrek aan respect van de moeder die het kind bijvoorbeeld betrapt op masturbatie en het beschaamd maakt.

Toch kan ik alleen aan de hand van een concreet voorbeeld duidelijk maken hoe een mens het concreet *'slechte' van zijn kindertijd* als *'het slechte als zodanig'* heeft beleefd. Ik kan alleen aan de hand van een individueel levensverhaal de lezer laten voelen *hoe* iemand de dwangmatigheden van zijn ouders totaal niet meer als zodanig kan doorgronden zodra deze een onderdeel van hemzelf zijn geworden, ook al probeert hij zijn leven lang te ontsnappen uit die innerlijke gevangenis.

Op grond van het dilemma: metapsychologie of gebrek aan discretie, heb ik besloten deze zeer gecompliceerde gang van zaken te illustreren met de geschiedenis van Hermann Hesse, waardoor elk moraliserend oordeel bij voorbaat wordt uitgesloten; het gaat daar weliswaar niet om een perversie, maar Hesses geschiedenis heeft volgens mij wel wat gemeen met de voorgeschiedenis van de perversie, namelijk de introjectie van de ouderlijke minachting voor de driftbehoeften van het kind. Dit voorbeeld heeft tevens het voordeel dat het al in de openbaarheid is gekomen, namelijk door de betrokken persoon zelf, en dat de verbanden die ik vermoed, verduidelijkt kunnen worden aan de hand van het concrete materiaal van deze levensgeschiedenis.

In het begin van zijn roman *Demian* beschrijft Hermann Hesse hoe goed en zuiver een ouderlijk huis is waar geen plaats, geen begrip is voor het leugentje om bestwil van een kind. (Het is niet moeilijk, en de auteur bevestigt dat ook indirect, om in deze roman zijn eigen ouderlijk huis te herkennen.) Daardoor blijft het kind eenzaam achter met zijn zondigheid, het voelt zich verdorven, slecht en buitengesloten, al geeft niemand hem een standje en is iedereen (omdat men niets weet van dat 'erge') aardig en vriendelijk tegen hem.

Deze situatie zal veel mensen bekend voorkomen. Ook de idealiserende manier waarop zo'n 'zuiver' thuis wordt beschreven, is ons niet vreemd en weerspiegelt zowel de visie van het kind als de verborgen wreedheid van de ons bekende opvoedingsmethoden.

'Zoals bijna alle ouders,' schrijft Hesse in *Demian*, 'hebben ook de mijne niet geholpen bij de ontwakende levensdriften, waarover niet werd gesproken. Ze hielpen alleen *onvermoeibaar zorgvuldig* mee aan mijn hopeloze pogingen om *de realiteit te loochenen* en verder te leven in een kinderwereld die steeds onwerkelijker en *leugenachtiger* werd. Ik weet niet of ouders daar veel aan kunnen doen en ik verwijt mijn ouders niets. Het was mijn taak om met mezelf in het reine te komen, mijn weg te vinden, en ik vervulde die taak slecht, zoals de meeste welopgevoede kinderen' (cursiveringen van A.M.).

Het kind heeft de indruk dat de ouders vrij zijn van driftverlangens, want zij beschikken over middelen en mogelijkheden om hun seksuele bevrediging te verbergen, terwijl het kind is blootgesteld aan hun controle.*

Ik geloof dat het eerste deel van *Demian* goed na te voelen is, ook voor mensen die in andere kringen zijn opgegroeid. Wat verder lezen zo merkwaardig moeilijk maakt, moet op de een of andere manier samenhangen met Hesses introjectie van de emotionele waarden van zijn ouderlijk en grootouderlijk huis (een zendelingenfamilie), een introjectie die uit veel van zijn verhalen blijkt, maar die waarschijnlijk het gemakkelijkst te constateren is in *Demian*.

Hoewel Sinclair al persoonlijk *ervaring* heeft opgedaan met *wreedheid* (de afpersing door de grotere jongens), blijft deze ervaring *zonder effect*, hij ontvangt daardoor niet de sleutel

* Hesse schrijft in zijn verhaal *Kinderseele*: 'De volwassenen deden alsof de wereld volmaakt was, alsof zij halfgoden waren, wij jongeren daarentegen uitvaagsel en uitschot. [...] Telkens weer gebeurde al na een paar dagen, na een paar uur iets dat niet had mogen gebeuren, iets ellendigs, dat mij bedroefd en beschaamd maakte. Telkens weer viel je vanuit de meest verheven en edele voornemens en beloften plotseling onontkoombaar terug in zonde en vuiligheid, in alledaagsheid en onbeduidende zaken!... Waarom was dat zo? Verging het anderen anders?'

tot een beter begrip van de wereld. Het 'slechte' is voor hem 'het verdorvene' (dat is de taal van de zendelingen): niet de haat, niet de ambivalentie, niet de wreedheid, die elk mens bezit en die Sinclair ook zelf al heeft ervaren, representeren voor hem het slechte, maar merkwaardige kleinigheden, bijvoorbeeld drinken in de herberg.

Deze specifieke gedachte van het slechte als het 'verdorvene' heeft de jonge Hesse ontleend aan zijn ouderlijk huis, dit denkbeeld wortelt niet in zijn persoonlijkheid, het hoort er niet in thuis. Daarom doet alles wat in de roman gebeurt na de introductie van de god Abraxas, die 'het goddelijke en het duivelse' moet verenigen, zo merkwaardig aan, het raakt ons niet meer. De schrijver wil hier het slechte en het goede *kunstmatig* samenvoegen. Men krijgt de indruk dat het voor de jongen iets vreemds, dreigends en vooral iets *onbekends* is, waarvan hij zich echter niet kan losmaken omdat het 'verdorvene', reeds gekoppeld aan angst en schuldgevoelens, een emotionele lading heeft gekregen. Hij zou het in zichzelf willen doen 'afsterven':

'Opnieuw probeerde ik met alle macht uit de puinhopen van een ineengestorte levensperiode een "lichte wereld" voor mezelf te bouwen, opnieuw leefde ik helemaal vanuit het ene verlangen *het donkere en slechte in mijzelf af te leggen en volledig in het licht te leven*, geknield voor goden' (cursivering van A.M.).

Op de Hesse-tentoonstelling in het Helmhaus in Zürich in 1977 was een schilderij te zien waarmee de kleine Hermann is opgegroeid, aangezien het boven zijn bed hing.

Aan de rechterkant ziet men de 'goede' weg naar de hemel, vol dorens, onaangename dingen en leed. Links is de aangename weg der lusten, die onvermijdelijk naar de hel leidt. Daar spelen herbergen een belangrijke rol – waarschijnlijk wilden vrome vrouwen door zo'n dreigement hun mannen en zoons daarvan afhouden. Die herbergen spelen ook in *Demian* een grote rol. Dat is juist zo grotesk omdat Hesse helemaal niet de behoefte voelde om zich in herbergen te bezatten, maar veeleer om zich te bevrijden van de beperkingen van het waardesysteem van zijn ouders.

Elk kind vormt zich aanvankelijk een heel concreet beeld van het slechte aan de hand van de verboden, de taboes, de angsten van zijn ouders. Het zal een lange weg moeten afleggen voordat het in zichzelf *het eigen 'slechte'* ontdekt en dat niet meer ervaart als 'verdorven' – omdat het uit het driftleven voortkomt – maar als een van de kanten van het leven waarvan in wezen geen enkel mens vrij is, al kan hij dat wel denken door middel van diepgaande verloochening. Het is mogelijk dat Hermann Hesse de verloochende, afgekapselde 'verdorven' wereld van zijn vader ook in de puberteit moest naleven en deze in zijn boeken tracht te beschrijven. Misschien is dat de reden waarom veel in zijn romans niet direct navoelbaar is, maar het geeft wel een beeld van de sfeer waaronder Hesse als kind heeft geleden, zonder dat hij zich daarvan heeft kunnen bevrijden omdat hij gedwongen was tot heel vroege internalisaties. Hoe sterk Hesses zoeken naar zijn ware ik bedreigd werd door het verlies van het liefdesobject blijkt uit de volgende passage uit *Demian*:

'Maar op het punt waar wij niet uit sleur, maar volkomen uit eigen beweging liefde en eerbied hebben bewezen, op het punt waar wij vanuit de grond van ons hart leerling en vriend zijn geweest – daar beleven wij een bitter, vreselijk moment wanneer wij plotseling menen op te merken dat de hoofdstroom van ons innerlijk ons wil wegvoeren van de geliefde. Dan richt elke gedachte die de vriend en leermeester afwijst, zich *met giftige stekels* tegen ons eigen hart, dan raakt elke slag tot afweer *onszelf in het gezicht.* Dan rijzen voor de mens die dacht van binnen een ware moraal te bezitten, de woorden 'ontrouw' en 'ondankbaarheid' op als *schandelijke scheldwoorden en brandmerken,* dan vlucht het *ontzette hart vol angst terug* naar de *lieflijke dalen van de kinderlijke deugd,* en hij kan niet geloven dat ook deze breuk moet worden volvoerd, dat ook deze binding moet worden doorgesneden.'

En in het verhaal *Kinderseele* lezen wij:

'Wanneer ik alle gevoelens en hun pijnlijke tegenstrijdigheid zou moeten herleiden tot één *basisgevoel* en ze onder één noemer zou moeten samenvatten, dan zou ik geen ander

woord weten dan: angst. Het was angst, angst en onzekerheid, die ik ervoer op al die ogenblikken van verstoord kindergeluk: *angst voor straf, angst voor het eigen geweten, angst voor impulsen van mijn ziel, die ik voelde als verboden en misdadig*' (cursiveringen van A.M.).

In het verhaal *Kinderseele* beschrijft Hesse heel gevoelig en meeslepend de gevoelens van een elfjarige jongen, die uit de kamer van zijn dierbare vader een paar gedroogde vijgen heeft gestolen omdat hij iets van zijn vader heel dicht bij zich wil hebben. Schuldgevoelens, angst en vertwijfeling martelen hem in zijn eenzaamheid, en deze worden ten slotte vervangen door hevige vernedering en schaamte zodra het 'misdrijf' wordt ontdekt. Dat hier sprake is van een ware gebeurtenis uit Hesses eigen jeugd, doet de intensiteit van de beschrijving ons al vermoeden. Dat vermoeden wordt bevestigd door een dagboekaantekening van zijn moeder van 11 november 1889: '*Ontdekt* dat Hermann vijgen heeft *gestolen*!' (A.M.)

Aan de hand van de dagboeken van zijn moeder en de omvangrijke correspondentie van beide ouders met verscheidene familieleden, die in 1966 is gepubliceerd, kan men de lijdensweg van de kleine jongen reconstrueren. Als zoveel kinderen was Hesse niet ondanks, maar *door* zijn innerlijke rijkdom zo'n moeilijk kind voor zijn ouders. Het komt vaak voor dat de gaven van een kind (intensiteit van gevoelens, diepgang van ervaringen, nieuwsgierigheid, intelligentie, opmerkzaamheid, die natuurlijk kritiek impliceert) zijn ouders confronteren met conflicten, en dat zij die proberen af te weren door middel van regels en voorschriften. Die voorschriften moeten gehandhaafd worden, al gaat dat ten koste van de ontwikkeling van het kind. En dan ontstaat de ogenschijnlijk paradoxale situatie dat ook ouders die trots zijn op hun begaafde kind en het zelfs bewonderen, vanuit hun eigen ellende juist *het beste*, het oprechtste in het kind moeten afwijzen, onderdrukken of zelfs vernietigen. Twee notities van de moeder van Hermann Hesse illustreren hoe zo'n destructie gepaard kan gaan met 'liefdevolle' zorg:

1. (1881): 'Hermann gaat naar de kleuterschool; zijn hef-

tige temperament baart ons veel zorgen' (1966, p. 10). Het kind is drie jaar oud.

2. (1884): 'Met de kleine Hermann, wiens opvoeding ons zoveel kommer en zorgen baarde, gaat het nu opvallend beter. Van 21 januari tot 5 juni heeft hij de gehele tijd in het jongensinternaat verbleven en bracht hij alleen de zondagen bij ons door. Hij heeft zich daar flink gehouden, maar bleek en mager en *bedrukt kwam hij thuis. De nawerking was beslist goed en heilzaam*. Hij is *nu veel gemakkelijker in de hand te houden*' [A.M.]. (1966, p. 13/14). Het kind is nu zeven jaar oud.

Nog eerder (14 november 1883) schrijft zijn vader, Johannes Hesse: 'Hermann, die in het jongensinternaat bijna voor een toonbeeld van braafheid doorgaat, is af en toe *nauwelijks te houden*. Hoe vernederend het ook *voor ons* [! A.M.] zou zijn, ik overweeg toch in alle ernst of we hem niet in *een inrichting* of in *een ander gezin* moeten plaatsen. Wij zijn te nerveus, te zwak voor hem, het gezinsleven vertoont te weinig discipline en regelmaat. Begaafd is hij wel, naar ieders indruk: hij bestudeert de maan en de wolken, fantaseert hele tijden op het harmonium, tekent prachtig met potlood en pen, zingt heel goed als hij daar zin in heeft en aan rijmwoorden ontbreekt het hem nooit' [A. M.]. (Vgl. Hermann Hesse, *Kindheit und Jugend...*, 1966, p. 13)

Met het sterk geïdealiseerde beeld van zijn kinderjaren en zijn ouders, dat we in *Hermann Lauscher* vinden,* heeft Hesse het originele, opstandige, 'moeilijke' en voor zijn ouders lastige kind, dat hij vroeger was, geheel verlaten. Dit

* 'Wanneer ook nu nog mijn kinderjaren mijn hart van tijd tot tijd beroeren, dan zie ik ze als een schilderij in een gouden lijst, in donkere kleuren, waarop ik vooral veel lommerrijke kastanje- en elzebomen zie, een onbeschrijflijk mooi ochtendzonlicht en een achtergrond van prachtige bergen. Alle uren van mijn leven waarin ik korte tijd heb mogen rusten en de wereld vergeten, alle eenzame voettochten die ik gemaakt heb door fraai gebergte, alle ogenblikken dat een onvermoed klein geluk of een liefde zonder begeerte me aan het alledaagse ontrukte, weet ik niet mooier te beschrijven dan wanneer ik ze vergelijk met dat groene schilderij van mijn vroegste leven.' (*Gesammelte Werke*, I, 1970, p. 218)

belangrijke deel van zijn ik kon hij niet in zich laten wonen, hij moest het verdrijven. Misschien is daarom zijn grote, oprechte verlangen naar zijn ware ik onvervuld gebleven.

Dat het Hermann Hesse niet ontbrak aan moed, talent of diepgang van gevoelens blijkt uit zijn boeken en uit veel van zijn brieven, vooral die onvergetelijke brief uit Stetten. Uit het antwoord van zijn vader op deze brief (vgl. 1966), uit de dagboeken van zijn moeder en uit de hierboven geciteerde passages uit *Demian* en *Kinderseele* blijkt echter hoe noodlottig hem het verpletterende gewicht van zijn introjecties is geworden. Ondanks grote waardering, succes en de Nobelprijs leed Hesse tot op hoge leeftijd nog onder het tragische, pijnlijke gevoel dat hij gescheiden leefde van zijn ware ik, een gevoel dat de medici kortweg 'depressie' noemen.

IV. De moeder van de eerste levensjaren als medium voor de maatschappij

Wanneer wij een patiënt zouden vertellen dat zijn perversie in een andere maatschappijvorm helemaal niet problematisch zou zijn, aangezien onze maatschappij ziek is, beperkingen oplegt en mensen tot bepaald gedrag dwingt, dan zou dat voor een deel wel waar zijn, maar het zou de patiënt niet veel helpen omdat hij zich als historisch, uniek persoon gepasseerd en verkeerd begrepen zou voelen. Zijn reële tragiek zou door een dergelijke interpretatie misschien zelfs gebagatelliseerd worden. Wat men moet begrijpen is namelijk zijn herhalingsdwang en de constellatie waarop deze berust en tot uiting komt. Die herhalingsdwang is ontstaan door maatschappelijke dwang; deze blijft echter niet in de ziel haken als abstracte kennis, maar is daarin verankerd door zeer vroege affectieve ervaringen van het kind met zijn moeder. Daarom is zo'n herhalingsdwang niet op te heffen door *woorden*, maar alleen door *ervaringen*; niet alleen door de corrigerende ervaringen van volwassenen, maar vooral door de ervaring van de heel vroege angst voor de minachting van de *vurig beminde* moeder en de daaropvolgende gevoelens van

verontwaardiging en rouw. Woorden alleen, al zijn het nog zulke knappe interpretaties, laten deze kloof bestaan of maken deze nog dieper.

Daarom is het waarschijnlijk ook onmogelijk een patiënt te bevrijden van de wreedheid van zijn introjecties door hem te wijzen op het absurde, exploiterende en perverse karakter van de 'maatschappij', die onze neurosen of perversies veroorzaakt, ook al is zo'n uitspraak waar. Dora, de patiënte van Freud, werd ziek door de seksuele hypocrisie van deze maatschappij, die zij destijds niet kon doorzien. Dingen die wij zelf doorzien, maken ons niet ziek, ze kunnen bij ons gevoelens van verontwaardiging wekken, gevoelens van woede, rouw of machteloosheid. Hetgeen wij niet kunnen doorzien, de beperkingen van de maatschappij, die wij via het moederlijk oog in ons hebben opgenomen en die we noch door veel lezen noch door scholing kunnen kwijtraken, dát maakt ons ziek. Anders geformuleerd: onze patiënten zijn intelligent, ze lezen in kranten en boeken over de absurditeit van de bewapeningswedloop, de uitbuiting van het kapitaal, de hypocrisie van de diplomatie, de arrogantie en de manipulaties van de macht, de aanpassing van de zwakken, de machteloosheid van het individu, en zij denken daar het hunne van. Wat zij echter niet zien omdat ze het *niet kunnen zien*, is de absurditeit van hun dierbare moeder in de tijd *toen ze nog heel klein waren*. Die houding van de ouders kan men zich niet herinneren omdat men destijds een onderdeel van de ouders vormde; in de analyse kan de interactie van vroeger beleefd worden, en langzaam slaagt men er dan in de beperkingen die de ouders hebben opgelegd, beter te doorzien.

Politieke activiteiten kunnen door deze onbewuste boosheid van het misbruikte, gevangen, uitgebuite, ingeperkte, gedresseerde kind worden gevoed. Deze boosheid kan in de strijd tegen bestaande instellingen voor een deel worden afgereageerd, zonder dat men het ideaalbeeld van de eigen concrete moeder uit de vroegste kinderjaren hoeft op te geven. De oude horigheid wordt dan verplaatst naar nieuwe objecten. Wanneer men echter de desillusie en de daaropvolgende rouw in de analyse kan beleven, leidt dat meestal niet tot

onverschilligheid op sociaal of politiek gebied, maar alleen tot een bevrijding van het handelen vanuit de herhalingsdwang.

De innerlijke dwang om steeds weer nieuwe illusies en verloocheningen te construeren om de eigen waarheid niet te hoeven ervaren, verdwijnt wanneer wij deze waarheid eenmaal hebben kunnen beleven. Wij zien dan in dat wij ons hele leven iets hebben gevreesd en afgeweerd dat nooit meer kan gebeuren, omdat het al *is gebeurd*, namelijk aan het begin van ons leven, toen wij weerloos waren. Zo is het ook met de creativiteit gesteld. Voorwaarde daarvoor is het rouwproces, en niet, zoals vaak nog wordt aangenomen, de neurose. Veel kunstenaars geloven, zoals men weet, dat de analyse (hun moeder?) hun het creatieve zou 'afpakken'.

Laten wij eens aannemen dat een analyticus probeert een patiënt zijn schuldgevoelens uit het hoofd te praten door zijn strenge superego te herleiden tot de normen van de maatschappij, die bepaalde kapitalistische belangen dienen. Zo'n interpretatie is niet verkeerd. De 'maatschappij' onderdrukt niet alleen de driftverlangens, maar ook (en vooral!) bepaalde gevoelens (bijvoorbeeld boosheid) en narcistische behoeften (aan respect, weerspiegeling, aandacht) die, als volwassenen ze zouden mogen voelen en als ze bij kinderen vervuld werden, zouden leiden tot individuele zelfstandigheid en emotionele kracht, hetgeen niet in overeenstemming zou zijn met de belangen van de machthebbers. Deze onderdrukking en deze dwang tot aanpassing beginnen echter niet pas op kantoor, in de fabriek of in de partij, maar al in de eerste weken van het leven. Deze ervaringen worden later geïnternaliseerd en verdrongen en zijn daarom onbereikbaar voor elke vorm van argumentatie. Aanpassing of horigheid verandert immers niet wezenlijk wanneer alleen het object wordt veranderd.

Het kan een therapeutisch effect hebben (in de vorm van een tijdelijke verbetering) wanneer het strenge superego van de patiënt kan worden 'vervangen' door het tolerante superego van de analyticus. De zin van de analyse is echter niet dat het noodlot van de patiënt gecorrigeerd wordt, maar dat hem

de mogelijkheid wordt geboden *zijn eigen* noodlot onder ogen te zien en daarom te rouwen. De patiënt moet *de ouders* van zijn eerste levensjaren bij ons in de overdracht en *in zichzelf* kunnen vinden om de onbewuste manipulatie en de onopzettelijke minachting van de ouders bewust te beleven en zich daarvan te bevrijden. Zolang de patiënt het moet doen met het tolerante surrogaat-superego van zijn analyticus, blijft de minachtingsintrojectie tegen beter weten en willen in onveranderd voortbestaan, omdat deze namelijk verborgen is in het onbewuste. Zo'n introjectie zal weliswaar tot uiting komen in de relaties van de patiënt met andere mensen en met zichzelf, en zal hem kwellen, maar zal onmogelijk verwerkt kunnen worden. Het onbewuste blijft onveranderd en tijdeloos, zoals Freud heeft gezegd. Pas de bewustwording vormt een eerste begin van verandering.

V. De eenzaamheid van de minachtende mens

De minachting bij de patiënt met narcistische stoornissen, iets waarop Kernberg heel nadrukkelijk heeft gewezen, kan verschillende voorlopers hebben in de levensgeschiedenis, bijvoorbeeld de 'domme kleine broertjes en zusjes' of de onontwikkelde ouders die te weinig begrip konden tonen, maar de gemeenschappelijke *functie* is het *afweren van ongewenste gevoelens*. Minachting voor jongere broers of zusters verbergt vaak *afgunst*, terwijl minachting voor de ouders soms helpt om de *pijn* dat men hen niet heeft kunnen idealiseren, op een afstand te houden. De minachting kan echter ook andere gevoelens beschermen en verliest haar functie wanneer men die gevoelens heeft kunnen beleven, bijvoorbeeld de *schaamte* over de onbeantwoorde liefde voor de ouder van het andere geslacht of de gevoelens van ontoereikendheid in de *rivaliteit* met de ouder van hetzelfde geslacht, maar vooral de *narcistische woede* omdat het object *niet beschikbaar* is. Zolang men anderen minacht en overmatig veel waarde hecht aan prestaties ('hij kan niet wat *ik kan*'), hoeft men niet de *rouw* te ervaren om het feit dat men zonder pres-

taties niet bemind is. Maar door het *vermijden van die rouw* blijft men in wezen zelf *de verachte persoon*; alles in mij dat niet geweldig, goed en intelligent is, moet door mij *veracht* worden. Op die manier laat ik intrapsychisch de eenzaamheid van de kinderjaren voortbestaan: ik veracht de machteloosheid, de zwakheid, de onzekerheid, kortom: het hulpeloze kind in mijzelf en in de ander.'

Zelden uit de patiënt direct zijn minachting voor de analyticus in het begin van de behandeling. Eerst heeft zijn minachting bewust betrekking op andere personen. Hij zal bijvoorbeeld zeggen: 'Ik heb geen kinderlijke gevoelens nodig, die zijn goed voor jongere broers en zusters, want die hebben mijn verstand niet. Zulke gevoelens, dat is trouwens toch sentimentele flauwekul, belachelijk. Ik ben volwassen, ik kan denken en handelen, ik kan veranderingen in mijn omgeving tot stand brengen, ik hoef geen machteloosheid te ervaren, geen hulpeloosheid, geen afhankelijkheid. Als ik al angst voel, dan kan ik daar wat tegen doen of proberen zo iets intellectueel te begrijpen. Mijn intellect is mijn betrouwbaarste metgezel.'

Ja, dat lijkt dus allemaal zo prachtig. De patiënt is echter in analyse gegaan omdat hij zich ondanks of juist door zijn duidelijke superioriteit toch op de een of andere manier eenzaam voelt, of misschien lijdt onder contactstoornissen, dwanghandelingen of perversies. Wanneer de analyse eenmaal op gang is gekomen, blijkt hoezeer deze minachting de patiënt heeft beschermd tegen zijn gevoelens.

Het komt voor dat gevoelens van minachting voor de analyticus al heel vroeg de kop opsteken, maar deze zijn pas te verwerken wanneer de analysant de bredere basis van zijn totale gevoelswereld heeft gevonden en daarop zijn ambivalentie kan uitspreken en ondergaan. Dan is het echter van beslissende betekenis dat de analyticus zich niet door hatelijke opmerkingen laat provoceren om zijn superioriteit tegenover de patiënt te bewijzen. De alomtegenwoordige minachting van de geslaagde mens met grootheidswaan, zoals Kernberg die beschrijft, impliceert altijd de minachting voor het eigen ware ik. Een dergelijke minachting zegt immers: zonder deze

kwaliteiten die ik zoal bezit, *is een mens waardeloos*. En dat betekent weer: zonder die prestaties, zonder die talenten zou niemand ooit van me kunnen houden, zou niemand ooit van me hebben gehouden. Op die manier blijft de minachting voor het kleine, hulpeloze, machteloos aan anderen overgeleverde, maar ook lastige en moeilijke kind gehandhaafd. De grootheidswaan garandeert het voortbestaan van de illusie: men heeft van mij gehouden.

Mensen die met zo'n groots, onecht ik die zekerheid moeten nabootsen omdat ze die nodig hebben, worden door mensen met narcistische stoornissen die zich voornamelijk in depressiviteit uiten, benijd of bewonderd, terwijl de depressieven op hun beurt door de eerste groep weer worden veracht. Het is echter onmogelijk een typologie te formuleren, aangezien grootheidswaan en depressie in wezen de uitdrukkingsvorm van één en dezelfde stoornis zijn.

Zodra echter de rouw om het onherstelbare optreedt, verdwijnt in de regel de minachting. Ook deze had immers alleen de functie van verloochening van de realiteit in het verleden. Per slot van rekening is het minder pijnlijk als men denkt dat men niet begrepen wordt omdat de ander te dom is. Dan kan men zich tenminste nog inspannen om hem dat uit te leggen. Hier gebeurt wat Kohut beschrijft: de *idealisering* van het ik-object is mislukt en nu moet het *grandioze ik* die functie vervullen. Er is nog een uitweg, al is het maar in de fantasie. Door de grootheidswaan wordt immers de *macht als zodanig* gered en blijft de illusie van de verstaanbaarheid ('als ik me maar goed weet uit te drukken') gehandhaafd.*

Wanneer de patiënt deze inspanning opgeeft, moet hij echter ervaren hoe weinig er bij de ander aanwezig was en hoeveel hij zelf in alles heeft gelegd (vgl. p. 84 v.). De patiënt moet ervaren dat begrip *als zodanig onmogelijk* was, omdat de levensloop en de eigen kindertijd van ieder mens verschil-

* Schokkende voorbeelden hiervan zijn onder andere de werken van Van Gogh of van de Zwitserse schilder Max Gubler, die met alle middelen waarover zij maar konden beschikken, wanhopig en tevergeefs begrip zochten bij hun moeder.

lend zijn. Veel ouders zullen met de beste wil van de wereld hun kind niet altijd kunnen begrijpen, omdat zij gevormd zijn door hun eigen ervaringen met hun ouders en in een andere generatie zijn opgegroeid. Het is al heel wat wanneer zij de *gevoelens* van hun kind *respecteren*, ook al kunnen zij die niet begrijpen. Het inzicht van 'het was niet mogelijk' is geen geringschattende conclusie, maar komt voort uit een gevoel van verzoening, dat pas na veel strijd verworven wordt. Ik wil dat illustreren aan de hand van een uitvoerig voorbeeld.

Een patiënt die wegens hinderlijke dwanghandelingen een tweede maal in analyse kwam, bevond zich in zijn dromen telkens weer op een uitkijktoren die aan de rand van een stad waar hij erg van hield, op een moerassig gebied stond. Vanaf die toren had hij een fraai uitzicht op de stad, maar hij voelde zich treurig en verlaten. Deze toren was voorzien van een lift, en in die dromen waren er vaak problemen met het toegangskaartje of hindernissen onderweg naar de toren. In werkelijkheid heeft die betreffende stad geen uitkijktoren, maar de stad hoorde duidelijk bij het droomlandschap van de patiënt en hij was daar goed thuis. De fallische betekenis van die toren was in de eerdere analyse al uitgewerkt; het was ook zeker niet verkeerd geweest dat aspect te benadrukken, maar het was kennelijk niet voldoende, want ook daarna herhaalde de droom zich met dezelfde gevoelens van verlatenheid. De interpretatie van de driftconflicten had geen enkel effect gehad, de dwangneurotische symptomen waren resistent gebleken.

Pas nadat er tijdens de analyse van alles veranderd was, kreeg ook deze droom nieuwe varianten en veranderde ten slotte definitief. Eerst was de patiënt verbaasd dat hij op een keer droomde dat hij wel al het toegangskaartje had, maar dat de toren afgebroken bleek – het uitzicht zou zijn verdwenen. In plaats daarvan zag hij een brug, die het moerassige gebied met de stad verbond. Daardoor kon hij te voet de stad binnenkomen en zag hij 'niet alles', maar wel 'een paar dingen van dichtbij'. De patiënt, die leed onder een fobie voor liften, was lichtelijk opgelucht, want de tocht met de lift in zijn dro-

men had hem altijd behoorlijk bang gemaakt. Hij dacht dat die droom betekende dat hij misschien niet meer altijd alles hoefde te kunnen overzien, dat hij niet meer boven de dingen hoefde te staan, slimmer dan alle anderen enzovoort. Hij kon nu heel gewoon te voet gaan.

De patiënt was hoogst verbaasd toen tegen het eind van de analyse bleek dat hij in zijn droom plotseling weer in de lift van die toren zat en als in een stoeltjeslift naar boven werd gehesen, zonder dat hij daarbij enige angst voelde. Hij genoot van de tocht, stapte bovengekomen uit en heel vreemd, om hem heen was het een drukte van belang; het was een hoogvlakte vanwaar men weliswaar nog uitzicht had op de dalen, maar daarboven was ook een stad, op straat een bazar met allerlei koopwaar, een schoolgebouw waar kinderen balletoefeningen deden waaraan hij mocht meedoen (dat zou zijn wens als kind geweest zijn), groepjes discussiërende mensen met wie hij in een kring zat en praatte. Hij voelde zich in deze gemeenschap opgenomen als degene die hij was. Deze droom had diepe indruk op hem gemaakt en hij voelde zich gelukkig. Hij zei: 'Mijn vroegere dromen over die toren wezen altijd op mijn isolement, mijn eenzaamheid. Thuis was ik als oudste altijd verder dan mijn broers en zusters, mijn ouders waren intellectueel niet tegen mij opgewassen, geestelijk was ik in alle opzichten alleen (de geliefde stad met de uitkijktoren was ook een centrum van geest en cultuur in Europa). Ik moest aan de ene kant mijn kennis demonstreren om eindelijk serieus genomen te worden en aan de andere kant mijn kennis verbergen opdat mijn ouders niet zouden zeggen: "Je studie is je naar het hoofd gestegen. Vind je jezelf soms beter dan anderen, omdat jij de kans hebt gekregen om te studeren? Zonder moeders opofferingen en vaders zware lichamelijke arbeid zou jij nooit zo ver zijn gekomen." Dat bezorgde mij schuldgevoelens, en ik wilde mijn anderszijn, mijn interesses, mijn begaafdheid verbergen. Ik wilde net zo zijn als de anderen. Maar op die manier was ik mezelf ontrouw.' Daarom zocht de patiënt dus zijn toren, vocht hij tegen de hindernissen (de reis, het toegangskaartje, zijn angst enzovoort), maar wanneer hij boven was, dat wil zeggen:

intelligenter dan de anderen, voelde hij zich eenzaam en verlaten.

Een van de bekende en veel voorkomende tegenstrijdigheden is dat ouders tegenover hun kind zo'n houding van afgunst en rivaliteit (heel begrijpelijk vanuit hun jaloezie) innemen, maar het tegelijkertijd aansporen tot topprestaties en trots zijn op zijn successen (omdat ze zich ermee identificeren). Daarom *moest* de patiënt zijn toren zoeken, daarom moest hij ook die hindernissen ondervinden. In de analyse beleefde hij het verzet tegen die prestatiedruk, en de toren verdween in de eerste droom. Hij kon de grootheidsfantasie opgeven, hij hoefde niet meer *alles* van bovenaf te zien en mocht de dingen in 'zijn geliefde stad' (in zijn eigen ik) dichter benaderen. De tweede droom trad op toen hij er voor het eerst in was geslaagd in een artistiek beroep iets te presteren en te beleven, en daarop enthousiaste reacties had gekregen. Hij ontmoette toen niet meer de gevreesde jaloerse en trotse ouderfiguren, maar echte partners in een groep. Daarmee kwam niet alleen een eind aan zijn 'toren'-bestaan, maar bijna terzelfder tijd aan zijn minachtende gevoelens voor anderen die niet zo snugger en niet zo vlug van begrip waren (bijvoorbeeld in zijn eerste, zeer gespecialiseerde intellectuele beroep).

Pas nu begreep hij hoe hij zich in zijn minachting had moeten *isoleren van de anderen* en hoe hij tegelijkertijd *geïsoleerd* en gescheiden was geweest van zijn *ware ik* (althans de hulpeloze, onzekere kant daarvan). Door de integratie van deze kant van zijn persoonlijkheid was hij in staat een ander beroep te kiezen, wat heel riskant was, maar hem erg gelukkig maakte. En nu, na vijf jaar analyse, beleefde deze patiënt zijn oedipale noodlot met een intensiteit aan gevoelens en kleur, die niemand vroeger ooit had vermoed bij deze hooghartige, afstandelijke en dwangmatig intellectualiserende man.

De seksuele perversie en de dwangneurose zijn slechts twee van de mogelijkheden om de tragiek van het eerste veracht-worden te doen voortbestaan. Zij doen zich in ontelbare vormen voor, in allerlei subtiele nuances. De narcistische woede van het kind omdat de moeder niet beschikbaar is, omdat gedeelten van zijn ik worden afgewezen, komt aanvankelijk tot uitdrukking in dezelfde vorm waarin het kind zich afgewezen voelde door zijn moeder.

Het argeloze doorgeven van de eigen discriminatie als kind vertoont verschillende gezichten. Er zijn bijvoorbeeld mensen die nooit een hard of boos woord laten horen, die uitsluitend een goede en edele indruk maken, maar een ander toch duidelijk het gevoel geven dat hij belachelijk is of dom of te luidruchtig, of in elk geval te gewoon in vergelijking met henzelf. Ze weten dat zelf niet en willen het zeer bepaald ook niet, maar ze stralen zo iets nu eenmaal uit. Bij zulke mensen moet een introjectie van ouderlijke standpunten hebben plaatsgevonden, die ze zich nooit bewust hebben gemaakt. Kinderen van dergelijke ouders vinden het in de analyse bijzonder moeilijk om enig verwijt onder woorden te brengen.

Dan zijn er mensen die heel vriendelijk kunnen zijn, een tikje neerbuigend misschien, en bij wie men zich 'lucht' voelt. Ze geven anderen het gevoel dat alleen zij bestaan, dat alleen zij iets interessants of belangrijks te zeggen hebben. Andere mensen kunnen er alleen maar bij staan en hen gefascineerd bewonderen of zich teleurgesteld en bedroefd over hun eigen onbelangrijkheid afwenden, maar ze kunnen zich in hun gezelschap niet laten gelden. Zo kan het gegaan zijn met kinderen van ouders met grootheidswaan, met wie het kind toch niet kon wedijveren, en die sfeer geven zij als zij volwassen zijn, volkomen onbewust door aan hun omgeving.

Een andere indruk wekken mensen die als kind intellectueel hun ouders verre de baas waren en door hen daarom weliswaar bewonderd werden, maar toch met hun problemen in de kou bleven staan, omdat de ouders daar niet tegen waren opgewassen. Zulke mensen kunnen een ander wel het gevoel

van macht doorgeven, maar ook de aansporing om zich tegen elk opkomend gevoel van machteloosheid te verzetten met intellectuele middelen. In aanwezigheid van dergelijke mensen krijgt men ondanks zijn ellende het gevoel dat men over het hoofd wordt gezien, net zoals zij zelf met hun verdriet destijds door hun ouders, tegenover wie zij altijd sterk moesten zijn, over het hoofd werden gezien.

Zo is het ook te verklaren dat er professoren zijn die zich heel goed helder zouden kunnen uitdrukken, maar desondanks hun gedachten zo gecompliceerd en vervreemd moeten formuleren dat een student die gedachten alleen kan volgen in een mengeling van ergernis en vlijt, zonder er iets mee te kunnen beginnen. Misschien beleeft de student daarbij gevoelens die zijn leermeesters vroeger als kind bij hun ouders hebben moeten onderdrukken. Wanneer die studenten zelf later leraar worden, krijgen zij de kans deze nutteloze kennis door te geven als een grote kostbaarheid (omdat het zoveel heeft *gekost*).

Het is bevorderlijk voor het slagen van de analyse wanneer de patiënt het in hem agerende *innerlijk object kan beleven*. Dat is ook de voorwaarde voor de scheiding van de introjectie. Ik zal een voorbeeld geven: een patiënte begint in een bepaalde fase van de analyse plotseling haar tienjarige, zeer intelligente dochter te helpen bij haar huiswerk, hoewel het kind tot die tijd geen enkele moeite had met de leerstof. De bewuste reden volgens de moeder is een algemeen advies van de onderwijzer op een ouderavond. Het kind raakt in korte tijd haar spontane leerplezier kwijt, wordt onzeker en krijgt inderdaad problemen met de schoolprestaties. Nu geeft het meisje haar moeder dan ook het volste recht om haar verder te controleren bij het huiswerk. De moeder van de patiënte, een onderwijzeres, was heel trots op haar pedagogische gaven. Ze beweerde dat ze 'van elk kind iets kon maken'. Ze behoorde tot de onzekere moeders die hun kinderen het liefst ook nog zouden willen leren praten en lopen. Dat wisten we al, want in de overdracht had de patiënte meermalen in mij haar moeder beleefd en vaak gefantaseerd dat het mij niet om haar ging, maar in de eerste plaats om mijn succes en mijn

zelfbevestiging wanneer haar analyse slaagde. In aansluiting daarop herinnerde ze zich en beleefde ze in verscheidene dromen scènes met haar moeder, die haar vermoedens bevestigden. Dat was echter niet voldoende. De patiënte moest haar moeder nog in zichzelf ontdekken, moest beleven hoe zij – volstrekt in strijd met de werkelijkheid – een grote angst had ontwikkeld dat haar kind haar als moeder zou compromitteren tegenover de onderwijzer. Ze vond dat dwangmatige ingrijpen van haar in het leven van haar dochter iets afschuwelijks, ze voelde dat als iets vreemds in zichzelf, maar desondanks moest zij doorgaan met haar controledwang. Ten slotte werd ze geholpen door haar dromen waarin ze zichzelf in de naoorlogse periode beleefde, in de situatie van haar moeder. Ze kon zich nu voorstellen hoe haar moeder, die jong weduwe was geworden, zich er destijds alleen met haar dochter doorheen moest slaan en naar zij meende, moest vechten tegen de 'publieke opinie' dat ze haar kind verwaarloosde omdat ze buitenshuis werkte. Daarom moest haar enig kind, mijn patiënte, volmaakt zijn. De gezinsconstellatie bij de dochter was echter totaal anders. En de controledwang tegenover het kind verdween toen zij dat verschil had beleefd. 'Ik ben een ander mens geworden en mijn leven is anders dan dat van mijn moeder,' zei ze. En vervolgens hielden niet alleen de onderwijzers, maar ook haar echtgenoot en de buurvrouwen 'vanzelf' op haar 'goede raad' te geven en haar verkapte voorschriften op te leggen.

Tijdens elke analyse komt het voor dat lang onderdrukte eigen aanspraken, angsten, ergernis, kritiek of afgunst voor het eerst doorbreken. Met verbluffende regelmaat verschijnen dergelijke impulsen in een vorm die de analysant wel in de laatste plaats had verwacht, een vorm die hij zijn leven lang ten stelligste had afgewezen en gevreesd (vgl. p. 25 v.). Voordat de eigen vorm van kritiek zich kan ontwikkelen, kondigt zij zich eerst aan in de gehate woorden of het knorrige gedrag van de vader. En de angstigheid die tot nu toe verdrongen was, moet zich bijvoorbeeld juist in de vorm van de 'hinderlijke' hypochondrische angsten van de moeder uiten. Het is alsof het 'slechte' waaronder men het meest

heeft geleden en dat men altijd heeft willen vermijden, nu ontdekt moet worden in de eigen persoon, opdat men zich daarmee kan verzoenen. Misschien is het een onderdeel van het eindeloze rouwproces om dit persoonlijke stempel te aanvaarden als door het noodlot gegeven, om zich daarvan althans voor een deel te kunnen bevrijden.

Wanneer de patiënt dank zij de emotionele verwerking van de kindertijd zijn levensvreugde heeft herwonnen, is het eigenlijke doel bereikt. Het moet aan de patiënt worden overgelaten of hij geregeld wenst te werken of niet, of hij alleen wil leven of samen met partners, of en van welke partij hij lid wil worden – dat zijn zijn eigen beslissingen. Zijn levensgeschiedenis, zijn belevenissen en ervaringen zullen daarbij een rol spelen. Het behoort niet tot onze taak hem te 'socialiseren', op te voeden (ook niet in politiek opzicht, want *elke opvoeding* komt neer op *bevoogding*) of voor hem 'vriendschappen mogelijk te maken' – dat is allemaal zijn zaak.

Wanneer de patiënt echter tijdens de analyse herhaaldelijk *bewust beleefd* heeft (en niet afgeleid uit de interpretaties van de analyticus) hoe hij als kind in zijn gehele opvoeding gemanipuleerd is en welke vergeldingsverlangens dat in hem heeft achtergelaten, dan zal hij eerder dan tot nu toe manipulaties doorzien en ook zelf minder geneigd zijn tot manipuleren. Hij zal zich bij groepen kunnen aansluiten, zonder daaraan hulpeloos te zijn overgeleverd of daarvan volkomen afhankelijk te zijn, wanneer hij de hulpeloosheid en het overgeleverd-zijn in zijn kindertijd bij de overdracht heeft beleefd. Hij zal minder gevaar lopen mensen en systemen te idealiseren wanneer hij duidelijk genoeg heeft gevoeld hoe hij destijds elk woord van moeder of vader als hoogste wijsheid beleefde. Dan kan het gebeuren dat hij bij het luisteren naar een lezing of het lezen van een boek dezelfde kinderlijke fascinatie en bewondering beleeft als vroeger, maar tegelijkertijd ook daarachter een verholen leegte of een menselijke tragiek ontdekt en daarvan schrikt. Zo iemand kan men met fascinerende, onbegrijpelijke woorden niets meer wijsmaken, want hij is volwassen geworden aan de hand van *belevingen*. Ten slotte zal iemand die zijn eigen noodlot in volle tragiek

bewust en met pijn heeft beleefd, ook veel duidelijker en eerder het lijden van een ander aanvoelen, ook al moet deze dat nog op handige wijze verbergen. Hij zal niet kunnen spotten met de gevoelens van anderen, van welke aard ook, wanneer hij zijn eigen gevoelens serieus kan nemen. Hij blijft niet ronddraaien in de vicieuze cirkel van de minachting.

Dat alles beschrijft niet de eisen die ik op grond van mijn verlangens of mijn ideologie aan mijn patiënt stel, maar eenvoudig de ervaringen die ik heb opgedaan bij mijzelf en bij mijn analysanten en die heel gewoon een gevolg zijn van de herwonnen levensvreugde.

Literatuurlijst

Abraham, K. (1912), 'Ansätze zur psychoanalytischen Erforschung und Behandlung des manisch-depressiven Irreseins und verwandter Zustände', in K. Abraham, *Psychoanalytische Studien*, Bd. II, p. 146-162, Frankfort: S. Fischer 1971.

Chasseguet-Smirgel, J. (1973), 'L'idéal du moi' (XXIIIe Congrès des Psychanalystes de Langues romanes), R.F.P., 5 juin 1973.

Eicke-Spengler, M. (1977), 'Zur Entwicklung der Theorie der Depression', in *Psyche*, 31, p. 1077-1125.

Fischer, R. (1976), 'Die psychoanalytische Theorie der Depression', in *Psyche*, 30, p. 924-946.

Freud, S. (1914), 'Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten', in *Gesammelte Werke*, Bd. X.

Freud, S. (1917), 'Trauer und Melancholie', in *Gesammelte Werke*, Bd. X.

Ganz, H. (1966), *Pestalozzi*, Zürich: Origo.

Habermas, J. (1970), 'Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik', in *Kultur und Kritik*, Frankfort: Suhrkamp 1973.

Hesse, H. (1970), *Gesammelte Werke*, Frankfort: Suhrkamp.

Hesse, H. (1966), *Kindheit und Jugend vor Neunzehnhundert. Hermann Hesse in Briefen und Lebenszeugnissen 1877-1895.* Frankfort: Suhrkamp.

Jacobson, E. (1971), *Depression*, Frankfort: Suhrkamp 1977.

Joffe, W. en Sandler, J. (1965a), 'Notes on Childhood Depression', in *International Journal of Psycho-Analysis*, 46, p. 88-96.

Joffe, W. en Sandler, J. (1965b), 'Notes on Pain, Depression and Individuation', in *Psychoanalytic Study of the Child*, 20, p. 394-424.

Kernberg, O.F. (1970), 'Factors in the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personalities', in *Journal of the American Psychoanalytical Association*, 18, p. 51-85.
Khan, M.M.R. (1974), *The Privacy of the Self*, Londen: Hogarth Press.
Kohut, H. (1971), *Narzissmus*, Frankfort: Suhrkamp 1973.
Kohut, H. (1973), 'Überlegungen zum Narzissmus und zur narzisstischen Wut', in *Psyche*, 27, p. 513-554.
Lavater-Sloman, M. (1977), *Pestalozzi*, Zürich en München: Artemis.
Mahler, M. (1969), *Symbiose und Individuation*, Stuttgart: Klett 1972.
Miller, A. (1971), 'Zur Behandlungstechnik bei sogenannten narzisstischen Neurosen', in *Psyche*, 25, p. 641-668.
Müller-Braunschweig, H. (1974), 'Psychopathologie und Kreativität', in *Psyche*, 28, p. 600-634.
Nagera, H. (1973), *Vincent van Gogh*, München: Reinhardt.
Robertson, J. (1975), 'Neue Beobachtungen zum Trennungsverhalten kleiner Kinder', in *Psyche*, 29, p. 626-664.
Schafer, R. (1972), 'Die psychoanalytische Anschauung der Realität', in *Psyche*, 26, p. 882-898 en p. 952-971.
Spitz, R. (1967), *Vom Säugling zum Kleinkind*, Stuttgart: Klett.
Stern, M.M. (1972), 'Trauma, Todesangst und Furcht vor dem Tod', in *Psyche*, 26, p. 901-926.
Winnicott, D.W. (1956), 'Primary maternal preoccupation', in *Collected papers*, p. 300-305, New York: Basic Books.
Winnicott, D.W. (1960), 'The theory of the Parent Infant Relationship', in *International Journal of Psycho-analysis*, 41, p. 585-595.
Winnicott, D.W. (1965), *Reifungsprozesse und fördernde Umwelt*, München: Kindler 1974.
Winnicott, D.W. (1969), *Kind, Familie und Umwelt*, München en Bazel: Reinhardt.
Winnicott, D.W. (1971), *Vom Spiel zur Kreativität*, Stuttgart: Klett 1973.
Winnicott, D.W. (1973), *Die therapeutische Arbeit mit Kindern*, München: Kindler.

narcistische stoornis ->

mensen niet instaat zijn

hun ware-ik te zien.

kontakt met je ware ik verloren

hebt

- vervreemding

- geisoleerdheid

narcisme -> egoisme

-zelf liefde

individueel met zichzelf

bezig is

CIP-GEGEVENS

Miller, Alice

Het drama van het begaafde kind: een studie over het narcisme/ Alice Miller; [vert. uit het Duits door Tinke Davids]. – Houten: Het Wereldvenster

Vert. van: Das Drama des begabten Kindes und die Suche nach dem wahren Selbst. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979. – Met lit. opg.

ISBN 90 293 9730 6

SISO 462.1 UDC 159.922.8-056.45 UGI 556

Trefw.: begaafdheid; kinderen; psychologie.

♂

♀

K ↗

Het ideale geval van een persoon van oprechte levenslust, met een *vrij contact met het ware Ik* (een sleutelbegrip in het werk van Alice Miller) gebaseerd op de eigen, in de jeugd gewortelde gevoelswereld, noemt Alice Miller 'gezond narcisme'. De narcistische stoornis bestaat volgens haar uit 'eenzame opsluiting van het ware Ik in de gevangenis van het onechte', hetgeen zij echter niet als een ziekte wil zien, maar als een tragedie. Het drama van het begaafde, dat wil zeggen: intelligente en helder denkende kind, houdt in dat het al heel jong de verwachtingen van zijn ouders aanvoelt en zich aan hen aanpast: het stelt zich beschikbaar. Hierdoor leert het kind automatisch zijn diepste, maar 'verboden' gevoelens te verdringen. Ofschoon dergelijke gevoelens (zoals woede, verontwaardiging, wanhoop, jaloezie, angst) zich later wel manifesteren, blijven ze gespleten: het meest oorspronkelijke van het ware Ik maakt geen deel uit van de persoonlijkheid. Het gevolg hiervan zijn emoties als onzekerheid en geestelijke verarming (verlies van het ware Ik), die leiden tot depressies of worden verborgen achter grootheidsgevoelens.
Langzamerhand wordt deze psychologische problematiek onderkend; een van de moeilijkheden is echter nog deze problematiek onder woorden te brengen. Het boek van Alice Miller is hierbij een belangrijke steun en van groot belang voor inzicht in deze problematiek.
Het inzicht in deze samenhang verkreeg Alice Miller door haar psychoanalytische werkzaamheden.

Het Wereldvenster

ISBN 90 293 9730 6